Satyaniketan's

Adv.M.N.Deshmukh Arts, Science and Commerce College, Rajur

Tal-Akole, Dist-Ahmednagar.(MS) PIN-422604

CRITERION III: Research, Innovation & Extension

Key Indicator: Research Publications & Awards

3.3.1.1. Number of research papers in the Journals notified on UGC CARE list year wise during the last five years

Satyaniketan's
Adv. Manoharrao Nanasaheb Deshmukh
Arts, Science & Commerce College
Rajur, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar
Pin : 422 604 Mob. 8766573007
Professor Dr. Bhausaheb Y. Deshmukh
(M.Com., M.A., B.Ed., G.D.C.& A. Ph.D.)
PRINCIPAL

सत्यनिकेतन संचालित
ॲड्. मनोहरराव नानासाहेब देशमुख
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
राजूर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर
पिन : ४२२ ६०४ भ्रमणध्वनी : ८७६६५७३००७
प्राध्यापक डॉ. भाऊसाहेब य. देशमुख
(एम.कॉम., एम.ए., बी.एड., जी.डी.सी.ॲण्ड ए., पीएच.डी.)
प्राचार्य

* NAAC Accredited 'A'
* E-mail : mndcollegerajur@gmail.com
* Visit us at : www.mndcollegerajur.org
* Contact No. : 8766573007

* नॅक पूर्नमुल्यांकन 'अ' श्रेणी प्राप्त महाविद्यालय
* पुणे विद्यापीठाचा 'उत्कृष्ठ' महाविद्यालय पुरस्कार
* राष्ट्रीय सेवा योजनेस राजस्तरीय 'उत्कृष्ठ एकक' पुरस्कार
* महाराष्ट्र राज्य 'वनश्री' पुरस्कार

Ref No. / / / 202 - 202 Date : / / 202 - 202

Clarification for Metric No. 3.3.1

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years

3.3.1.1. Number of research papers in the Journals notified on UGC CARE list year wise during the last five years

As per suggestion given in DVV, we are herewith providing the consolidated data as per DVV requirement regarding matrix 3.3.1

Therefore, we humbly request you to consider and validate the following inputs.

2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19
21	22	09	34	49

All the supporting documents are endorsed by the Principal.

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

INDEX

Sr. No.	Particular	Page No.
1)	Academic Year 2022-2023	4 - 61

Academic Year 2022-23					
Title of paper	**Name of the author/s**	**Department of the teacher**	**Name of journal**	**Year of publication**	**ISSN number**
Use Of Multi- Criteria AHP Technique for Detection Of Potential Sites For Truism in Anjarle Beach area of Ratanagiri District, Maharashtar (India)	Dr.P.T.Karande	Geography	International Journal Of Advance and Applied Research	2023	ISSN – 2347-7075
Contribution of expatriate writers to the internationalization of Hindi	Prof.Dr.B.T.Shenkar	Hindi	Bhasha Sahodari, New Delhi	2023	ISSN -2582-1679
The Impact Of Climate Change On Agriculture And Remedies	Prof. Dr. M.B.Shinde	Economics	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
Diversity Of Pteridophytes From Akole Tehsil Of Ahmednagar District (Maharashtra)	Dr. D.B.Tambe	Botany	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
Ecological Study Of Bhandardara Dam Backwater At Bhandardara Tal-Akole Dist - Ahmednagar (M.S.)	Dr. D.B.Tambe	Botany	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
Ethno – Medico –Botanical Studies Of Plants Used By The Koli Mahadeo And Thakar Tribal People Of Akole In Maharahtra, India	Prof. Awasarkar U.D. Dr. D.B.Tambe	Botany	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
Estimation of Capsaicin from some local variety of chilli (capsicum annum L.) from Tribal area of Kalsubai, Harishchandra gad Sanctuary	Prof. Awasarkar U.D. Prof. Salunke M.S. Prof. Thorat S.K.	Botany	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
To Study The Propereties Of Ca3Al2O6 Doped With Tb Phosphor	Prof.S.D.Kadlag Prof. Thorat S.K.	Physics	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
Lee's Method For Investigation Of Thermal Conductivity Of Woods	Prof. Thorat S.K. Prof.S.D.Kadlag Prof. Salunke M.S.	Physics	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
The Choice Of Best Solvent FOR Screening Of Hybrid Napier Bajara Grass Form Western Ghat Region From Tribal Area Of Akole Tehsil Ahmednagar District (MS)	Prof. Salunke M.S. Prof. Thorat S.K.	Chemistry	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P RAJUR TAL. AKOLE DIST. AHMEDNAGAR Pin 422 604 RAJUR

Physico Chemical Assessmaent Of Soli Propertives From Different Farms Of Villages Situated Western Part Of Akole Tehsil Of Ahmadnagar District (MS) India	Mr. Lahamate R.P. Mr. Muthe R.C. Mr. Rongte V.L.		Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies Amitesh Publication and Company,Pune	2023	ISSN 2319-4766
An Assessment Of Soil Properties Of Different Research Farms Tribal Villages Situated In Northern Akole Tehsil OF Ahmednagar District (MS) India	Prof.. Muthe R.C.	Chemistry	International Journal Of Research And Analytical Reviews	2023	E-ISSN 2348-1269, P-ISSN 2349-5138
Drought policy of Chhatrapati Sambhaji Maharaj	Prof. Dr. R. R. Sonawane	History	International Journal Of Humanities, Law And Social Science Kanpur Philosophers	2022	ISSN 2348-8301
Chhatrapati Sambhaji Maharaj's Contribution: An Appraisal in New Perspectives	Prof. Dr. R. R. Sonawane	History	Indian Institute Of Education, J.P.Naik Path, Kothrud, Pune	2022	ISSN 2278-6864
Importance of Lahore Session of National Assembly in the History of Indian Freedom Movement	Prof. Dr. R. R. Sonawane	History	Indian Institute Of Education, J.P.Naik Path, Kothrud, Pune	2022	ISSN 2278-6864
Relevance of Krantdarshi Sant Tukaram's poetry	Prof.Dr.B.T.Shenkar	Hindi	Vishwa Sneh Samaj, Ilahabad	2022	ISSN -2321-9645
Social vision in Sant Dadu Dayal's poetry	Prof.B.K.Thorat	Hindi	Vishwa Sneh Samaj, Ilahabad	2022	ISSN -2321-9645
Four Days of Three Children – Understanding the Crazy Journey of One Goal	Prof. Dr. D. K. Gandhare	Marathi	Maharashtr Sahitya Patrika, Pune	2022	ISSN – 2456-656 X
The Joy of a Dedicated Krishna Devotional Life – Saint Mirabai	Prof. Dr. R. D. Nanaware	Marathi	Maharashtr Sahitya Patrika, Pune	2022	ISSN – 2456-656 X
Studey Of Physico -Chemical Parameters of Waki Dam With Respect To Its Drinking Water Quality	Dr. D.B.Tambe, Prof.Dr.B.K.Tapale	Botany	Journal Of The Maharaja Sayajirao Gaikwad University Of Baroda	2022	ISSN- 0025-0422
Cashless Transactions Benefits and Problems	Prof. Dr. R.A.Kadhane	Commerce	UGC Care Listed Periodical Indian Institute Of Education, J.P.Naik Path, Kothrud, Pune	2022	ISSN – 2278-6864

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P RAJUR TAL AKOLE DIST. AHMEDNAGAR Pin 422 604

(13)

Kanpur Philosophers
ISSN 2348-8301
International Journal of Humanities, Law and Social Sciences
Published Biannually by New Archaeological & Genological Society
Kanpur India

Vol IX, Issue XII, December 2022

छत्रपती संभाजी महाराजांचे दुष्काळ विषयक धोरण

प्रा. डॉ. सोनवणे राजाराम रामदास
(इतिहास विभाग प्रमुख), अॅड.एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर. ता- अकोले, जि- अहमदनगर.422604
Sonawanerajaram123@gmail.com

शिवकाळामध्ये शेती हाच राज्यातील प्रमुख व्यवसाय आणि रयतेच्या उपजीविकेचे साधन आणि राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रमुख माध्यम होते. शेतकऱ्यांना या काळात रयत, कुणबी, कुळवाडी अशा विविध नावांनी संबोधले जात होते. शेतीत कष्ट करणारा रयतेचा वर्ग हाच शेतीचा आधार होता. त्यामुळे रयतेने शेतीत कष्ट करून मिळवलेले उत्पन्न हेच राज्याचे उत्पन्न होते. जदुनाथ सरकार म्हणतात,"महाराष्ट्रात विविध प्रकारची आणि प्रतींची जमीन होती. त्यामध्ये खडकाळ,माळरान,काळी,तांबूस, डोंगराळ व नद्यांच्या काठावरील सुपीक जमिनीचा समावेश होता. जमिनीत निघणाऱ्या उत्पन्नावरून सरकार जमिनीची अव्वल, धूम,सीम व वांजट अशी प्रतवारी करत. महाराष्ट्रात अव्वल प्रतीची जमीन एकूण जमिनीच्या एक टक्काही नव्हती तसेच ती शेती निसर्गावर अवलंबून होती."[1] त्यामुळे छ. संभाजी महाराजांच्या काळात शेतकऱ्यांना दुष्काळाचा सामना करावा लागला. तेव्हा छत्रपती संभाजी महाराजांनी महत्त्वाच्या उपाययोजना करून दुष्काळाची तीव्रता कमी केली.

शेतकऱ्यांपुढे या काळात अनेक समस्या होत्या. शेती निसर्गातील पर्जन्यवृष्टीवर अवलंबून होती. राज्यात कालवे, धरणे व पाणी पुरवठ्याची साधने फारशी नव्हती त्यामुळे छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळात (1680-1689) बागायत जमिनीपेक्षा जिरायत जमिनीचे प्रमाण अधिक राहिले. परिणामी शेतात उत्पादन कमी होत असे. शिवकाळ व छ. संभाजी महाराजांच्या काळात शेतीचे चित्र फारसे भिन्न नव्हते. डॉ. सुभाष पाटील म्हणतात "शेतीसाठी मनुष्यबळ अधिक लागत असे परंतु दुष्काळामुळे मनुष्यबळाची मोठी हानी झाली. त्याचा परिणाम शेती व्यवसायावर झाला व गावेच्या गावे परागंधा झाली".[2] दुष्काळामुळे शेतीचे चित्र भयावह होत असे. छ. संभाजी महाराजांच्या काळातही निसर्गाची प्रतिकूलता आणि दुष्काळाची तीव्रता कायम होती. ब्रिज किसोरे म्हणतात "हा काळ लष्करी धामधुमीचा होता. छ. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यासाठी सुरू केलेला लढा छ. संभाजी महाराजांनी पुढे चालविला हा लढा चालविण्यासाठी लष्कराची आवश्यकता होती त्यामुळे तरुण वर्ग लष्करात सामील झाला. परिणामी शेतीवर राबण्यासाठी मजूर व कष्टकरी वर्ग राहिला नाही".[3]

M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMM. A/P.RAJUR, TAL-AKOLE

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

शेतावर कामकरणारा मजूर वर्ग कमी पडत असे. शेतकऱ्यांना शेतीची अवजारे, बैलजोडी, बी - बियाणे व खताची आवश्यकता असे हे सर्व मिळणे कठीण होते. थोडक्यात छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळातील शेतकरी अनेक अडचणीत जीवन जगत होता. प्रतिकूल परिस्थितीतून मार्ग काढणे गरजेचे होते तो सतत कष्ट करून उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न करीत होता. वा.सी.बेंद्रे, छ.संभाजीकालीन दुष्काळाबाबत लिहितात "छत्रपती संभाजी महाराजांच्या काळात इ.स 1683 महाराष्ट्रात पावसाळ्यास सुरुवात होऊन पाच महिने अतिवृष्टी होऊन शेतामध्ये पाणी झाले होते. त्यामुळे मोठा दुष्काळ पडला होता"[4] पुढे ते म्हणतात "छ. संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत शत्रूच्या परचक्रा बरोबर दुष्काळ, प्लेग दोन्हीही निसर्गाची संकटे निर्माण झाली होती. इ.स 1684 यावर्षी पश्चिम किनाऱ्यावर दुष्काळ पडला त्यामुळे जनतेने स्थलांतर केले होते. या काळात तांदळासारख्या धान्याची खूप टंचाई निर्माण झाली तसेच अंबोला व वसई परिसरात साथीचे रोग होऊन लोक मरण पावल्याने त्यांना पुरण्यासही वेळ मिळत नव्हता."[5] अशा परिस्थितीतून वाटचाल करतांना दुष्काळ निवारण्यासाठी छत्रपती संभाजी महाराजांनी यथायोग्य उपाययोजना केली होती.इ.स 1687 हे वर्ष फार कठीण गेले. दुष्काळ, प्लेग, रोगराई यांनी मोगल सैन्य मृत्युमुखी पडले. अतिवृष्टीमुळे पुष्कळशी वाताहात झाली. सर्व प्रजा हवालदिल झाली होती.[6] अशा प्रकारे दुष्काळाचे चटके शेतकऱ्यांना बसत होते. दुष्काळामुळे कित्येकाने घरेदारे व वतने विकली[7]

नैसर्गिक कारणांबरोबर मानवी कृत्येही दुष्काळास कारणीभूत ठरत. सैन्यांची बंडे, लढाया, शत्रूंच्या आक्रमक हालचाली, शत्रूंच्या सैन्याने केलेली लूट, उभ्या पिकाच्या शेतात सैन्याने केलेले मुक्काम व तेथे उभारलेली छावणी यामुळे पिकांची हानी होऊन दुष्काळ परिस्थिती निर्माण होई. मोगल सैनिकांच्या हालचालींनी मौजे सेखापूर, नाझरे, परगणा, माण या भागातील पीक खराब केल्यामुळे दुष्काळ पडला.[8] मोगल सैन्याने सर्वत्र धुमाकूळ माजवला व मुलखाची नासधूस केली गावे जाळून ओस बनविली.[9] त्यामुळे स्वराज्यातील लोक मोगलांच्या या कृत्यामुळे हैराण झाले होते. त्यांना सुरक्षा आणि जागरूकता हवी होती ती छ. संभाजी महाराजांनी दिली.

छत्रपती संभाजी महाराजांनी तातडीने दुष्काळ पडला असता उपायोजना हाती घेतल्या. याबद्दल श.ना. जोशी म्हणतात "छ. संभाजी महाराजांनी काही उपाय योजलेले दिसून येतात छ. संभाजी महाराजांच्या काळात सतत चार वर्ष दुष्काळ पडला. 1684 यावर्षी चेऊल प्रांतात दुष्काळ पडला असता रयतेस उपासमारीतून वाचविण्यासाठी छ. संभाजी महाराजांनी आर्थिक मदत पाठविली."[10] दुष्काळ निवारण्यासाठी केलेले उपाय रयतेचे जीवन सुखी करण्यासाठी उपयोगी होते तसेच कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला.

चेऊल प्रांतातील दुष्काळ पिडीत जनतेस कर्जपुरवठा केला दुष्काळात अनेक माणसे मेली. जे जिवंत राहिले त्यांच्यासाठी सरकारने कर्ज मंजूर केले. ज्या शेतकऱ्यांजवळ बैल नसतील त्यांना बैल देण्याचे आदेश छत्रपती संभाजी महाराजांनी सरकारी अधिकाऱ्यांना दिले होते.[11] तसेच शेतकऱ्यांना शेतीच्या विकासाच्या दृष्टीने पुर्नलावणीसाठी कर्ज पुरविले. एवढेच नव्हे तर देशमुख व कुलकर्णी यांच्याकडून येणारी खंडणी देखील कमी केली.[12] यावरून छ.संभाजी महाराज हे शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी कसे काळजीपूर्वक निर्णय घेत असत याची कल्पना येते. त्यांनी शेतकरी केंद्रबिंदू मानून त्यांच्या कल्याणावर भर दिला होता. तसेच पुणे प्रांतात इ.स 1686-1687 दुष्काळात जमिनीची लावणी संचणी

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

देशील होऊ शकली नाही तेव्हा मौज आसवलीच्या सूर्याजी हमाळ पाटील यास दिलासा देऊन मुलुख लागवडीखाली आणण्याचे प्रोत्साहन महाराजांनी दिलेले दिसते.[13] जोवर मुलुख शेतीच्या लागवडीखाली येत नाही. तोवर पिकाचे उत्पन्न वाढणार नाही याची त्यांना खात्री वाटत होती.

पुढे चेऊल प्रांत 1687-1688 लष्कराच्या धामधुमीमुळे खूप नुकसान झाले तेव्हा शेतसारा निश्चित करण्यासाठी पाहणी करण्याचे काम सुरू झाले असता रयत कामावर यावी म्हणून सुखरूप राहून शेतीची लागवड करावी म्हणून रयतेस छ संभाजी महाराजांनी अभयपत्रे दिली होती. मोगल सैन्य ज्या गावावर धाडी घालणार त्या गावाचा मुलुख मोगल सैन्य तेथे पोहोचण्यापूर्वीच ओस करावयाचा अशा रयतेस महाराजांनी अभीवचने दिली आणि नंतर त्यांना पुनर्वसनासाठी मदतही केली होती.

इ स 1687 सालची स्वराज्याच्या काही भागात आवर्षणाची स्थिती निर्माण झाली. तेव्हा संभाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना शेतसारा व व्यापारावरील बारामाहीकर मावशीसाठी माफ केला होता.[14] छत्रपती संभाजी महाराजांनी ही टाकलेली पाऊले खरोखर महत्वाची समजली पाहिजेत. तसेच मराठी आमदानी दुष्काळाचेवेळी धार्मिक मठांमार्फत दुष्काळ पिडीतासाठी अन्नधान्य वाटले जाई. अशा धार्मिक मठांना राज्यकर्त्यांकडून जमिनी इनाम दिल्या जात होत्या. छ. संभाजी महाराजांनी चिंचवड देवस्थान गाव इनाम करून दिल्याची सनद करून दिली. त्यामुळे दुष्काळ पीडितांना मदत मिळू लागली.[15] छत्रपती संभाजी महाराजांनी जावळी सुभ्यात मेढे तालुक्यात सायगाव येथेही अन्नछत्राबद्दल प्रोत्साहन दिले होते.[16] डोंगराळ प्रदेशातील मराठ्यांना स्वारीवर नेऊन रोजगार मिळवून दिला.[17] थोडक्यात छत्रपती संभाजी महाराजांनी अत्यंत दूरदृष्टीने दुष्काळ निवारण्यासाठी पाऊले टाकली होती असेच म्हटले पाहिजे.

दुष्काळावर मात करण्यासाठी त्यांनी जलसिंचनाच्या विविध योजना हाती घेतल्या होत्या असे दिसते. त्यांच्या सिंचन व्यवस्थेची काही उदाहरणे खालील प्रमाणे सांगता येतील. दुष्काळाच्या संकटापासून बचाव करण्यासाठी त्यांनी कायमस्वरूपी योजना आखल्याचे प्रयत्न केले. कालवे, पाटबंधारे खोदून त्यांच्यामार्फत शेतीला पाणीपुरवठा करणे, धरणे, तलाव, विहिरी खोदण्यास शेतकऱ्यांना उत्तेजन देणे इ. योजना मानवी जीवन सुखी करण्यासाठी केल्या होत्या.

छ संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत ओहळास बांध घालून त्या पाण्याचा उपयोग सभोवतालची जमीन पाण्याखाली भिजवण्याच्या पद्धतीस सरकार कडून उत्तेजन दिले जाई. सोलापूर प्रांतामध्ये मोहोळ ओढ्यावर धरण बांधून पाणी अडविण्याचा प्रयत्न संभाजी महाराजांनी केला होता. हे काम इ स 1682 मध्ये सुरू होऊन इ.स 1689-90 पर्यंत चालले असे दिसते.[18] मोहोळ येथील ओढ्याचे बांधकाम म्हणजे एका अर्थाने तलाव बांधण्याचा प्रयत्न होता. या तलावाचे अवशेष आजही पहावयास मिळतात त्यावरून दुष्काळ निवारण्यासाठीची त्यांची सिंचनदृष्टी स्पष्ट होते.

शिवकालीन साठवण व पाणीपुरवठा पद्धतीत फेरफार करून हे धोरण छ. संभाजी महाराजांनी सुधारक दृष्टीने पुढे चालविले

छत्रपती संभाजी महाराजांची कारकीर्द अवघ्या 9-10 वर्षांची होती. ही कारकीर्द अतिशय धामधुमीची असताना एकाचवेळी अनेक शत्रूशी लढतांना छत्रपती संभाजी महाराजांनी दुष्काळासारख्या आपत्तीना तोंड दिल्याचे दिसून येते.

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE
A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604
RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

वेळोवेळी नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींना त्यांनी समर्थपणे तोंड दिले. दुष्काळग्रस्तांना मदत केली.उदा. दुष्काळ पिडीतांना कर्ज पुरवठा करणे, शेतसाऱ्यात सूट देणे, जमीन लागवडीखाली आणण्याचे प्रयत्न करणे, धान्य आयात करून धान्य किंमतीवर नियंत्रण आणण्याचे प्रयत्न करणे, शेतीसाठी पाणीपुरवठा करणे, यासारखे उपाययोजना करून रयतेला दुष्काळापासून वाचविण्याचे प्रयत्न छत्रपती संभाजी महाराजांनी केले होते असे दिसते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) Sarkar Jadunath, "Shivaji and His Times", Orient Longman Ltd. Delhi, 5th Edition, 1973, Page 24 - 25
2) पाटील सुभाष, "शिवकाळ व पेशवाईतील दुष्काळाचा इतिहास", पूनम प्रकाशन नांदेड, प्रथम आवृत्ती 2011, पृष्ठ - 36
3) Brij Kisore, "Tarabai and Her Times", Asia House Delhi, 1st Edition-1963, Page- 38
4) बेंद्रे वा.सी, "श्री छत्रपती संभाजी महाराजांचे चिकित्सक चरित्र", पी.पी.एच बुकस्टॉल मुंबई, द्वितीय आवृत्ती, पृष्ठ – 232.
5) कित्ता पृष्ठ – 215.
6) जोशी शं.ना (संपा), "छ संभाजीकालीन पत्रसार संग्रह", भारत इतिहास संशोधन मंडळ पुणे, लेखांक - 234, पृष्ठ -77
7) राजवाडे वि.का (संपा), "मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने", भारत इतिहास संशोधन मंडळ पुणे, खंड - 3, लेखांक -22.
8) खरे गणेश हरी, " शिवचरित्र साहित्य खंड – 6", भारत इतिहास संशोधन मंडळ पुणे,1973, लेखांक - 43.
9) बेंद्रे वा.सी, उपरोक्त पृष्ठ – 270- 71.
10) जोशी शं.ना, (संपा),"उपरोक्त, छत्रपती संभाजीकालीन पत्रसार संग्रह,लेखांक123.
11) कित्ता लेखांक – 70 -71.
12) कित्ता लेखांक – 69.
13) कित्ता लेखांक – 45.
14) बेंद्रे वा.सी ,उपरोक्त पृष्ठ – 277.
15) जोशी शं.ना (संपा) उपरोक्त "संभाजीकालीन पत्रसार संग्रह", लेखांक – 285
16) जोशी शं.ना (संपा) उपरोक्त "संभाजीकालीन पत्रसार संग्रह", लेखांक – 685
17) जोशी शं.ना (संपा) उपरोक्त "संभाजीकालीन पत्रसार संग्रह", खंड – 2, लेखांक – 2105
18) पाटील सुभाष, उपरोक्त पृष्ठ 324

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

Kanpur Philosophers

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the article entitled

छत्रपती संभाजी महाराजांचे दुष्काळ विषयक धोरण

Authored By

प्रा. डॉ. सोनवणे राजाराम रामदास
(इतिहास विभाग प्रमुख), अॅड.एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर. ता- अकोले, जि– अहमदनगर.422604
Sonawaneralaram123@gmail.com

UGC
University Grants Commission

Published in Vol IX, Issue XII, December 2022
Kanpur Philosophers with ISSN 2348-8301
UGC-Care List Group I
Impact Factor- 5.45

Editor-in-Chief

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS, SCIENCE ... COLLEGE, A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604, RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

(14)

UGC Care Group 1 Journal ISSN : 2278-6864

EDUCATION AND SOCIETY

शिक्षण आणि समाज

Vol. 45, No.3 July-September 2022

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION
J.P. Naik Path, Kothrud, Pune-38

PRINCIPAL
ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

S. No.	Conter	Author's	Page No.
1	THE VALUE OF EDUCATION TO THE CHILDREN OF COMMERCIAL SEX WORKERS: AN ACTIVE, COMMUNITY-BASED STRATEGY	Rahul Singh Dr. Saheli Guha Neogi Ghatak	1
2	छत्रपती संभाजी महाराजांचे योगदान : नवीन दृष्टीने मूल्यमापन	प्रा.डॉ.सोनवणे राजाराम रामदास	8
3	भारतीय संस्कृतीचे दिव्यज्ञान-' योग ' - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.सौ.अर्चना अनिल विखे सहा.प्रा.अमोल यमाजी जाधव	13
4	पोर्टफोलिओ ज्ञानरचनावादी मूल्यमापन तंत्रावर आधारित अध्यापन कार्यक्रम विकसन व परिणामकारकता	डॉ. अमोल मांडेकर गुलाबराव श्रीरंग राठोड	18
5	A NEW GLOBAL SECURITY ARCHITECTURE POST THE UKRAINE WAR: A DESCRIPTIVE ANALYSIS	Biswadip Barkakoty Dr.Pankaj Jyoti Hazarika Farbin Sultana Begum	27
6	ROAD TRAFFIC ACCIDENTS IN SONITPUR DISTRICT OF ASSAM: ISSUES & CHALLENGES	Dr. Sanjoy Saha	34
7	A COMPARATIVE STUDY OF MENTAL HEALTH OF U.P. AND CBSE BOARD MUSLIM BOYS AND GIRLS AT ADOLESCENT LEVEL	Dr. Mumtaz Sheikh	41
8	A NEW GLOBAL SECURITY ARCHITECTURE POST THE UKRAINE WAR: A DESCRIPTIVE ANALYSIS	Biswadip Barkakoty Dr.Pankaj Jyoti Hazarika Farbin Sultana Begum	46
9	DIABETIC PERIPHERAL NEUROPATHY - AN INTRODUCTORY VIEW	Prof. Dr. S. Parimala	53

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE
A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604
RAJUR

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

Education and Society शिक्षण आणि समाज
ISSN : 2278-6864
UGC Care Group 1 Journal

छत्रपती संभाजी महाराजांचे योगदान : नवीन दृष्टीने मूल्यमापन

प्रा.डॉ.सोनवणे राजाराम रामदास
ॲड.एम.एन.देशमुख महाविद्यालय, राजूर. ता-अकोले, जि-अहमदनगर

१) प्रस्तावना

मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये छ.संभाजी महाराजांचे जीवनकार्य मे १६८० ते फेब्रुवारी १६८९ हे वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. छ.संभाजी महाराजांनी प्राणपणाने हिंदवी स्वराज्याचे संरक्षण केले व शेवटी स्वराज्याच्या प्रतिष्ठेसाठी बलिदान केले. डॉ. कमल गोखले, वा.सी बेंद्रे, ग.ह खरे, गो.स सरदेसाई प्रभुतींनी आजवर छ. संभाजी महाराजांच्या कार्याविषयी ग्रंथरचना केली आहे. वा.सी बेंद्रे म्हणतात, "संभाजी महाराजांची सांप्रतच्या इतिहासात जी फक्त दुराचारी व दुर्व्यसनी म्हणून जमा केली गेली आहे ती संपूर्णतः काल्पनिक किंवा अवास्तव आहे. या समाजाच्या अगदी उलट अशी तत्कालीन वस्तुस्थिती असल्याचे निदर्शनास येते. संभाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीचा, कदाचित आयुष्याचाही क्षण नि क्षण "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषू कदाचन " या मनोवृत्तीनेच वेचला आणि राजभोग तर राहोच पण सामान्य गृहसुखाच्याही लाभास विन्मुख राहून मोगली परचक्राला तोंड देण्यासाठी, कर्तव्यनिष्ठेने म्हणा किंवा स्वराज्यनिष्ठेने म्हणा, त्यांना सतत झगडत राहावे लागले. तसेच आपल्या भीषण मृत्यूसमयीच्या काळात धारण केलेल्या स्थित प्रज्ञतेने संभाजीमहाराजांनी "स्वधर्म निधनं श्रेय: परधर्मो भयावह :" या गीतावचनाची अति तेजस्वी अशी जाणीव करून देऊन महाराष्ट्राच्या प्रतिकारातील चैतन्य जागृत राखले".[१] तथापि छत्रपतीसंभाजी महाराजांच्या कार्याचे यथार्थ मूल्यमापन करण्यात आलेले नाही. या लेखात छ. संभाजींमहाराजांच्या चरित्राचे नवीन दृष्टीने मूल्यमापन करण्याचे ठरवीले आहे. हा नवीन दृष्टिकोन तत्कालीन राजकीय घडामोडींपेक्षा सामाजिक परिस्थितीवर भर देणारा आहे.

२) समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन-

अलीकडे इतिहासाच्या संशोधनात राजकीय इतिहासपेक्षा सामाजिक इतिहासाला अधिक महत्व दिले जाते. सामाजिक इतिहासाची स्पष्ट करतांना Brockhmpton Dictionary Of World History या जागतिक इतिहासाच्या कोषात म्हटले आहे "सामाजिक इतिहासही एक इतिहासाची ज्ञान शाखा आहे. त्यामध्ये लोकांच्या जीवन जगण्याच्या व कार्यकरण्याच्या स्थितीचे आकलन केले जाते. राज्यातील घटना व घडामोडीपेक्षा लोकजीवनावर या ज्ञानशाखेत अधिक भर दिला जातो."[२] मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत असे संशोधन झालेले नाही. छ.संभाजीमहाराजांच्या चरित्राचे पुनरावलोकन करताना येथे तत्कालीन परिस्थितीवर भर द्यावयाचा आहे. या कोषात पुढे म्हटले आहे. "१८ व्या शतकात राजकीय व धार्मिक इतिहासावर भर दिला जात होता. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी लोक कशाप्रकारे जीवन जगत होते व कार्य करत होते याच्या अभ्यासाला प्रारंभ झाला."[३] या अनुशंगाने येथे छ. संभाजींमहाराजाच्या चरित्राचा अभ्यास करावयाचा आहे. गो.स.सरदेसाई म्हणतात, "छ. संभाजीमहाराजांची कारकीर्द छ.शिवाजीच्या इतकीच किंबहुना जास्त अभ्यसनीय आहे. इतिहास म्हणजे मानवी घडामोडींचा वृत्तांत होय. यशापयश नेहमीच मनुष्यास साध्य असते असे नाही. अर्थात छ.संभाजीमहाराजांचा कारभार यशस्वी झाला नाही तर त्यांची कारणे शोधून काढणे इतिहासाला सारखेच अगत्याचे आहे."[४] तथापि छ. संभाजीमहाराजांच्या चरित्राचा वस्तुनिष्ठ व पूर्वग्रहापासून मुक्त होऊन अभ्यास झालेला नाही. त्याचे कारण म्हणजे संभाजीमहाराजांचे चरित्र मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिले आहे व ते छ. संभाजीमहाराजांवर वर अन्याय करणारे आहे मल्हार रामरावांचा खापर पंजोबा बाळाजी

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 RAJUR

Scanned with OKEN Scanner
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

आवजी चिटणीस हा राजारामास गादीवर बसविण्याच्या कटातील प्रमुख व्यक्ति होता. चिटणीस बखर ज्यांनी लिहिली तो छ.संभाजी महाराज गादीवर येऊ नये म्हणून झालेल्या कटात बाळाजी आवाजचा भाग होता. चिटणीस बखरी बद्दल जयसिंगराव पवार म्हणतात, "संभाजी महाराजांची सर्वात जास्त बदनामी कोणी केली असेल तर ती मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिलेल्या चिटणीस बखरीने".[५]

चिटणीस बखरीतील संभाजीमहाराजांचे दुराचारी, दुर्व्यसनी असे वर्णन केले आहे हे वर्णन त्यांच्यावर अन्याय करणारे आहे. डॉ.कमल गोखले म्हणतात, "संभाजी महाराजांना दूरदृष्टी नव्हती, त्यांच्या राजकीय धोरणात काही सुसूत्रता नव्हती, राजा म्हणून त्यांची कारकीर्द अयशस्वी झाली, असे त्यांच्यावर आरोप करण्यात येतात. कोणत्याही राजप्रमुखाचे धोरण आणि त्याची सुसूत्रता त्यावेळच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. त्यामुळे या संबंधात मत व्यक्त करताना राजांना कोणत्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले याचा विचार करावा लागतो."[६] पण या परिस्थितीचे आकलन इतिहासकारांनी योग्यपद्धतीने केलेले नाही. बखरकार असोत की फार्सी लेखक असोत हे सत्य सांगण्याऐवजी विपर्यास करतात त्यांचा दृष्टिकोन पुर्वग्रह दूषित कसा आहे हे सांगताना डॉ.कमल गोखले पुढे म्हणतात, "बखरी आणि तत्कालीन फार्सी लेखक संभाजी राजांना दूषणे देत असले तरी त्याचवेळी संभाजी राजांच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल, शौर्यबद्दल, युद्ध कौशल्याबद्दल, पित्याचे शौर्य आणि स्थान त्यांचा वारसा छ. संभाजीकडे आला आणि तो तरुण राजपुत्र धैर्यवान आणि आपल्या पित्याच्या कीर्तीला शोभेल असाच आहे. त्यांचे सैनिक त्यांना जणू छ. शिवाजी समजूनच मान देतात. त्यांना छ. संभाजींच्या हाताखाली लढावयास आवडते आणि शूर कृत्याचा सन्मान करण्यात त्यांना आनंद वाटतो".[७] हे इंग्रजांचे आणि परकीय प्रवाशांचे उद्गार यास बळकटी देतात. त्यामुळे आपणास नवा ऐतिहासिक दृष्टिकोन समजून घेता येतो.

३) छ.संभाजी महाराजांवर अन्याय करणारे काही पैलू -

छ.संभाजीमहाराज हे व्यसनी आणि अनियोजीत जीवन जगत होते. असा चिटणीस बखरीतील आरोप अन्यायकारक आहे हे पुढील निवेदनावरून स्पष्ट होते चिटणीस बखरीवरून रूढ गैरसमज हे छ. संभाजींवर अन्याय करणारे आहेत हे आता इतिहासकार मान्य करू लागले आहेत. प्रा. बाहेकर एस.ए म्हणतात, "संभाजी राजांनी आपल्या कारकिर्दीत राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष केल्याने सर्वत्र बजबूजपुरी माजुन विस्कळीतपणा आलेला होता. अशी समजूत रूढ होती. परंतु उपलब्ध कागदपत्रांच्या अभ्यास केल्यास त्या रूढ समजुतीला काही आधार राहत नाही."[८]

श.ना. जोशी यांनी संपादन केलेल्या छ.संभाजीकालीन पत्रव्यवहार या संदर्भात लक्षणीय आहे. एक लष्करी अधिकाऱ्यास लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी म्हटले आहे "राजश्री मोरेश्वर गोसावी वास्तव्य श्री. ता॥ कर्हेपठार येथे कुटुंबेसी राहताती तरी तुम्ही येताजाता त्यांच्या माणसास व सेतापोतास, गुराढोरास काडीची तपवीस देत न जाणे."[९] व अशा प्रकारची कितीतरी उदाहरणे देता येतील याचा आधार घेऊन प्र.न. देशपांडे म्हणतात, "छ.संभाजीमहाराजांनी आपल्या नऊ-वर्षाच्या कारकीर्दीत राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष केलेले आढळत नाही. सतत चाललेल्या युद्धामुळे स्वराज्यातील मुलखाची नासधूस झाली होती, गावेच्या गावे ओस पडली होती. लोक परागंदा झाले, त्यातच दुष्काळ, अवर्षण इत्यादी निसर्ग प्रकोपामुळे सामान्य जनता हवालदिल झाली होती. छ.संभाजीमहाराजांनी जनतेला दिलासा दिला."[१०] याबाबतची कितीतरी उदाहरणे सांगता येतील.

प्रा. एस. ए. बाहेकर यांचे मत यास पृष्टी देणारे आहे. "पूर्वीप्रमाणे आपल्या पित्याच्या काळातील अष्टप्रधान आणि प्रशासन व्यवस्था कायम होती. पित्याच्या धोरणाचा पुरस्कार त्यांनी केलेला होता. असे तत्कालीन कागदपत्रावरून स्पष्ट होते".[११] छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रगत धोरणाचा छ. संभाजी राजांनी गतीने पुरस्कार केला व ही धोरणे उचलून धरली

RAJUR, AKOLE, DIST- AHMEDNAGAR 422 604 ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE RAJUR
Scanned with OKEN Scanner
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

इतकेच नव्हे तर संभाजी राजांच्या कारकिर्दीत अत्यंत धामधुमीच्या काळात आणि प्रतिकूल परिस्थितीत न्यायव्यवस्था निर्भीडपणे आणि निर्भयपणे न्याय निवाडा करीत होती असे उपलब्ध कागदपत्रातून स्पष्ट दिसते."[१२]

४) छ.संभाजीमहाराजांचा प्रशासकीय दृष्टिकोन -

छ.संभाजीमहाराजांचा प्रशासकीय दृष्टिकोन अत्यंत प्रगत व काळाच्या पुढे होता. छ. शिवाजीराजांच्या पुढे जाऊ एक पाऊल पुढे टाकले प्रा. बाहेकर म्हणतात "इतकेच नव्हे तर छ. संभाजी महाराज स्वराज्याच्या राज्यकारभारात दक्षच होते असे नाही तर त्यांचा राज्यकारभार प्रागतिक स्वरूपाचा होता. त्यांनी आपल्या राज्यात गुलामांच्या व्यापाराला बंदी घातली होती".[१३] ही प्रगतीक धोरणे त्यांच्या पुरोगामी लढाईचे उदा: म्हणून सांगता येईल. मोगल मराठा संघर्षात मंगळवेढ्याच्या मुस्लिम बांधवांना स्वराज्याच्या सेवेत सामील होण्याचे आवाहन केले होते. या ऐतिहासिक घटनेवरून स्पष्ट होते की, छ.संभाजीराजांनी आपल्या वडिलांच्या गौरवशाली परंपरेला धरून सर्व जाती जमातीतील प्रजाजणांना सर्वधर्मसमभावाने वागविले त्यांचा दृष्टिकोन मानवतावादी होता.[१४] याप्रकारच्या धोरणामुळे त्यांनी धर्मांतर थांबवुन नवीन दृष्टीने सामाजिक अभिसरण घडविले.

धार्मिक क्षेत्रात पित्याच्याच क्रांतिकारक धोरणाचा पुरस्कार केला. बाटलेल्या हिंदूंना धर्मशास्त्रानुसार शुद्ध करून हिंदू धर्मात पुन्हा सामील करून घेतले. इतकेच नव्हे त्यांना एकाच पंगतीत बसवून शुद्धिभोजन देऊन त्यांना जातीत सामावून घेतले.[१५]

हर्सुल येथील रंगो बापूजी कुलकर्णी यांस पुन्हा हिंदू धर्मात आणले त्यास शुद्ध करून घेतले प्र.न. देशपांडे म्हणतात, "शेतीव्यवसायाला उत्तेजन दिले. पुनर्वसनाचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला. छ.शिवाजी प्रमाणेच बंडखोर जहागीरदारांची छ.संभाजीने गय केली नाही. शत्रूला फितूर झालेल्या एका वतनदाराला त्यांनी देहांत प्रायश्चित्त दिल्याचा दाखला मिळतो".[१६] त्यांचे शेतीविषयक धोरणात अशाच प्रकारची कडक शिस्त व अनुशासन होते. याचा प्रत्यय येतो. लष्कर आणि आरमार याकडे छ. संभाजीने अधिक लक्ष पुरविले. काही किल्ले नवे बांधले.[१७] संरक्षणाकडे पुरेसे लक्ष देऊन आपण स्वधर्म व स्वातंत्र्याचे रक्षण करू शकतो अशी त्यांची धारणा होती.

५) छ. संभाजी महाराजांचा हिंदवी स्वराज्यासाठी संघर्ष -

छत्रपती संभाजी राजांनी हिंदवी स्वराज्यासाठी संघर्ष करून एक नवा आदर्श घडवून दिला. वा.सी बेंद्रे म्हणतात "एकट्या संभाजी महाराजांनी अखिल हिंदुस्थानातील शक्ती सामर्थ्यांशी हिंदवी स्वराज्यासाठी सुसंघटितपणे दीर्घकाळ दिलेल्या झगड्याचा विचार केल्यास महाराष्ट्राची अखिल हिंदुस्तानात व परदेशात गाजलेली खरी कर्तबगारी, उज्वल संस्कृती व तेजस्वी राष्ट्रीय संघटना यांच्या खऱ्या कसोटीचा आदर्श संभाजीराजांच्या कारकिर्दीत दिसून येतो."[१८] कमल गोखले यांच्यामते संभाजीराजे शूर होते, धैर्यवान, धाडसी, साहसी,योजक आणि निपुण होते. परंतु या सर्व गुणांबरोबर नियती त्यांच्या राजमुकुटात यशाचातुरा लावावयास विसरली होती.[१९] पी.जी जोशी यांच्या मते, " Sambhaji was a good administrator and skilled general, who gave impartial justice to the subjects his reign ended in a tragic manner." [२०]

अशा प्रकारे हिंदवी स्वराज्यास नवी बैठक देण्याचे श्रेय छ.संभाजी कडे जाते. प्रा.बाहेकर एस.ए म्हणतात, "छ. संभाजी महाराजांनी आपल्या अतुलनीय शौर्याने आणि कर्तुत्वाने शिवाजी महाराजांनी घालून दिलेले मूलभूत दंडक पालन केले. आपल्या पित्याचा नैतिक, अध्यात्मिक, प्रशासकीय, राजकीय धोरणाचा शिरस्ता आपल्या कारकिर्दीत केवळ अवलंबिला नाही तर अनेक पटींनी उज्वल आणि बलशाली केला.[२१]

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 • RAJUR •
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)
Scanned with OKEN Scanner

६) निष्कर्ष-

अशा प्रकारे या शोधनिबंधात असेच सूत्र मांडले आहे की छ. संभाजी महाराज हे काळाच्या पुढे असलेले राज्यकर्ते होते. त्यांनी छ. शिवाजी महाराजांच्या पुढे आणखी एक पाऊल टाकले. त्यांच्या कल्याणकारी राज्याचा आदर्श हा मध्ययुगीन समाजधारणेच्या पुढे होता. छ. संभाजी महाराज हे व्यसनी / दुराचारी व वेळकाढून होते हे सूत्र चुकीचे असून त्यांनी आपल्या प्रगत धोरणामुळे एक नवा प्रगतिशील विचार कृतीत आणला. अकबर – छ.संभाजी युती सफल झाली असती व महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला नसता तर छ. संभाजी महाराजांनी आणखी तीन-चार दशके राज्य केले असते. तथापि एका दशकात त्यांनी इतिहासावर टाकलेली छाप ही खरोखर लक्षणीय ठरते. प्रा.प्र.न देशपांडे म्हणतात " शिवाजींच्या मृत्यूनंतर अल्पावधीतच मोगलांच्या स्वारीचे महान संकट स्वराज्यावर कोसळले स्वतः औरंगजेब आपले समुद्रासारखे प्रचंड सैन्य घेऊन दक्षिणात उतरला होता. त्याने चुटकीसरशी शाही राजवटी नष्ट केल्या. छ.संभाजींच्या पराक्रमामुळे मात्र तो डीवचत गेला. युद्ध करण्यापेक्षा संभाजीला पकडण्यासाठी त्याने डाव रचला होता. तो मोगल सम्राटाला शोभण्यासारखा नव्हता".[१२] हे सूत्र घेऊन या अभ्यासात केलेली मांडणी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

राजकीय घटना देखील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीला महत्त्वाची असते. छ.संभाजी कालीन परिस्थितीचे हेच खरे यश होय. छ.संभाजी महाराजांचे अष्टपैलू कर्तृत्व इतिहासात अशा प्रकारे नव्याने अभ्यासले आहे.

संदर्भसूची -

१) बेंद्रे वा.सी "श्री छत्रपती संभाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र", प्रकाशन पी.पी एच बुकस्टॉल मुंबई -४, द्वितीय आवृत्ती १५ ऑगस्ट १९७१, पृष्ठ -५३६.
२) Brolchampton, "Dictionary of world history", Helicon publishing Ltd, London, 1994 page 530.
३) कित्ता पृष्ठ -५३०.
४) सरदेसाई गो.स " मराठी रियासत", खंड -२, पॉप्युलर प्रकाशन – मुंबई, नवीन संदर्भासह संपादित केलेली आवृत्ती १९९१, पृष्ठ -१७.
५) पवार जयसिंगराव, "छत्रपती संभाजी एक चिकित्सा",सुरेमु प्रकाशन प्रथम आवृत्ती -२००५,पृष्ठ -२१.
६) गोखले कमल, "शिवपुत्र संभाजी",कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे चौथी आवृत्ती -२००१, पृष्ठ -४८८
७) कित्ता पृष्ठ -४८९.
८) बाहेकर एस.ए, "हुतात्मा छत्रपती संभाजीराजे काल आणि कर्तुत्व", कसब प्रकाशन जळगाव, प्रथम आवृत्ती २८ नोव्हेंबर १९९९, पृष्ठ -३५३.
९) शिंदे सरकार अशोकरव "महापराक्रमी व परमप्रतापी छत्रपती संभाजीमहाराज",श्रीधर स्वामी मुद्रनालय, कोल्हापूर, पृष्ठ १८३.
१०) देशपांडे प्र.न "मराठ्यांचा उदय आणि उत्कर्ष", स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती १५ ऑगस्ट २००१, पृष्ठ-२०५.
११) बाहेकर एस.ए उपरोक्त बाहेकर पृष्ठ-३५३
१२) कित्ता पृष्ठ ३५३

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE • A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 • RAJUR
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)
Scanned with OKEN Scanner

UGC Care Group 1 Journal

ISSN : 2278-6864

15

EDUCATION AND SOCIETY

शिक्षण आणि समाज

Vol. 45, No.4 October-December 2022

INDIAN INSTITUTE OF EDUCATION
J.P. Naik Path, Kothrud, Pune-38

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR 422 604 (M.S.)

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604

Scanned with OKEN Scanner

9	MEDIATING ROLE OF RESILIENCE IN THE ASSOCIATION BETWEEN SELF EFFICACY AND SUBJECTIVE HAPPINESS AMONG YOUNG ADULTS OF BARRACKPORE	Srijan Sengupta Dr. Debatree Mukherjee	40-50
10	ANALYSIS OF THE INDIAN NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 IN REFERENCE TO THE HIGHER EDUCATION AND ITS RELEVANCE IN FUTURE	Puja Tripathi Touseef Malik	51-58
11	"A COMPARITIVE STUDY OF CONSUMER BUYING BEHAVIOR ON HAIR CARE	Dr. Mahadevaswamy M	59-63
12	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासातील राष्ट्रीय सभेच्या लाहोर अधिवेशनाचे महत्त्व	प्रा.डॉ.राजाराम रामदास सोनवणे	64-66
13	THE ROLE OF THE NADARS IN SELF-RESPECT MOVEMENT	Dr. Shalini.S.V	67-70
14	ADOLESCENT-PARENT RELATIONSHIP AMONG BOYS AND GIRLS IN RURAL AND URBAN SETTINGS: A REVIEW	Shaheeda Shaban Dr. Hummara Azim	71-79
15	EMPOWERMENT OF WOMEN IN ISLAM	Dr. Waqar Ahmad Bhat Dr. Asif Qadri	80-83
16	परिशदीय एवं निजी विद्यालयों में अध्ययनरत कक्षा 8 के विद्यार्थियों की गणित विषय में उपलब्धि का तुलनात्मक अध्ययन	उमा यादव अर्चना पाल	84-97
17	GENDER BASED VIOLENCE IN THE POST-SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS: ISSUES AND IMPACT	Komal Gautam Rahul Kumar Yadav	98-105
18	INVESTIGATING THE EMERGING TRENDS IN HOSPITALITY CAREER PERSPECTIVE: EFFECTS OF POST COVID-19	Aishwarya Arya Saurabh Tripathi	106-114
19	THE ROLE OF THE NADARS IN SELF-RESPECT MOVEMENT	Dr.Shalini.S.V	115-118

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE A/P.RAJUR TAL-AKOLE DIST AHMEDNAGAR PIN-422 604 RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

Education and Society शिक्षण आणि समाज UGC Care Group 1 Journal
ISSN : 2278-6864

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासातील राष्ट्रीय सभेच्या लाहोर अधिवेशनाचे महत्त्व

प्रा.डॉ.राजाराम रामदास सोनवणे
इतिहास विभाग प्रमुख, अॅड.एम.एन.देशमुख महाविद्यालय, राजूर ता-अकोले, जि-अहमदनगर,-422604
Sonawanerajaram123@gmail.com

1) राष्ट्रीय सभेची पार्श्वभूमी –

इंग्रज राज्यकर्त्यांकडून आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची दाद मिळवून देण्यासाठी बंगाल,मुंबई, मद्रास इत्यादी प्रांतात सुशिक्षित देशप्रेमी लोकांनी अनेक संघटना स्थापन केल्या होत्या. तथापि सर्व देशाची प्रतिनिधित्व करणारी एखादी अखिल भारतीय राजकीय संघटना स्थापन झालेली नव्हती ती स्थापन करण्याचा मान इंग्रज अधिकारी अॅलन ह्युम यांच्याकडे जातो[1] त्यास असे वाटू लागली की आता जर भारतीय लोक राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित होऊन संघटीत झाले आणि त्यांनी सरकार विरुद्ध संघर्ष केला तर तो संघर्ष तलवारीच्या बळावर दडपून टाकता येणार नाही. परिणामी इंग्रज राजवट संपुष्टात येईल. म्हणून भारतीय असंतोषाच्या उद्रेकाला वाट मोकळी करून देण्यासाठी एखादी सुरक्षित भिंत असावी असे त्यास वाटू लागले. त्यामुळे त्यांनी राष्ट्रीय सभा स्थापन करण्याच्या कामी पुढाकार घेतला.[2] ह्युमने प्रथम 1884 मध्ये "Indian National Union" स्थापन केली. या संघटनेचे पहिले अधिवेशन पुण्यात भरविण्याचे ठरवले, परंतु पुण्यात कॉलरा रोगाची साथ सुरू झाली होती. म्हणून अधिवेशन मुंबई येथे भरविण्यात आले. 28 डिसेंबर 1885 रोजी अधिवेशनासाठी देशाच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून 72 प्रतिनिधी हजर होते. अध्यक्ष म्हणून उमेशचंद्र बॅनर्जी यांची निवड करण्यात आली होती. याच अधिवेशनात इंडियन नॅशनल युनियन या संघटनेचे नामांतर "भारतीय राष्ट्रीय सभा" असे करण्यात आले. व राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली.

2) राष्ट्रीय सभेचे कालखंड –

28 डिसेंबर 1885 साली राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली तेव्हापासून भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत राष्ट्रीय सभेने स्वातंत्र्याच्या चळवळीत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. स्वातंत्र्याच्या चळवळीस टप्प्याटप्प्याने विकसित करत तिची स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या दिशेने कुच चालू ठेवली. स्वातंत्र्याच्या चळवळीवर राष्ट्रीय सभेचे कायम वर्चस्व होते. या कालखंडात राष्ट्रीय सभेने जे कार्य केले तिच्या त्या कार्याचे तीन भाग पाडले जातात. 1) इ.स 1885 ते 1905 प्रथम कालखंड 2) इ.स 1905 ते 1920 दुसरा कालखंड 3) इ.स 1920 ते 1947 तिसरा कालखंड[3]

प्रथम कालखंडात राष्ट्रीय सभेची 21 वार्षिक अधिवेशने भरविण्यात आली. दुसऱ्या कालखंडात 17 वार्षिक अधिवेशने भरविण्यात आली तर 1920 ते 1947 या तिसऱ्या कालखंडात राष्ट्रीय सभेच्या कालखंडास 'गांधीयुग' असे म्हटले जाते. कारण 1920 ते 1947 पर्यंत स्वातंत्र्याच्या चळवळीवर गांधीजींचा प्रभाव होता. गांधीजीं या कालखंडातील सर्वमान्य सर्वसमावेशक नेते होते. या काळातील स्वातंत्र्याची चळवळ म्हणजे जनचळवळ होय. ही चळवळ तळागाळातील लोकांपर्यंत जाऊन पोहोचवली होती तिचा जोर वाढला होता तिचे स्वरूप आणि व्याप्ती बदलली होती. ही चळवळ स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या दिशेने वाटचाल करत होती. तिला अखिल भारतीय सामाजिक व राजकीय महान क्रांतीचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. 1920 ते 1947 या कालखंडात राष्ट्रीय सभेची एकूण 24 अधिवेशने झाली.

1920 ते 1947 या कालखंडातील राष्ट्रीय सभेचे 1929 चे लाहोर अधिवेशन भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहासात सर्वात महत्त्वपूर्ण समजले जाते.

3) लाहोर अधिवेशन –

31 डिसेंबर 1929 रोजी पंडित नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन भरले. या अधिवेशनाला 15 हजार लोक हजर होते. स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात या अधिवेशनात खूप महत्त्व आहे कारण याच अधिवेशनात संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पास झाला. गांधीजींनी त्याला मान्यता दिली.[4] यापूर्वी वसाहतीचे स्वराज्य हे राष्ट्रीय सभेचे ध्येय होते पण ते ध्येय बाजूला करून स्वातंत्र्याचे ध्येय ठरले. 26 जानेवारी 1930 हा दिवस संपूर्ण भारतभर स्वातंत्र्य

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 RAJUR
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604(M.S.)
Scanned with OKEN Scanner

दिन म्हणून साजरा करावा असे ठरले. 2 जानेवारी 1930 रोजी आणखी एक ठराव पास केला तो म्हणजे 26 जानेवारी 1930 रोजी भारतीयांनी स्वातंत्र्याची शपथ घ्यावी. स्वातंत्र्याची शपथ राष्ट्रीय सभेने तयार केली होती ती याप्रमाणे "स्वातंत्र्य उपभोगणे व सर्वांगीण विकास करून घेणे हे भारतीय जनतेचे मूलभूत हक्क आहेत. हे हक्क सरकार लोकांना नाकारत असेल तर ते सरकार बदलणे किंवा रद्द करणे हा जनतेचा अधिकार आहे". त्याप्रमाणे 26 जानेवारी 1930 रोजी तिरंगी ध्वज फडकून लोकांनी शपथ घेतली. 26 जानेवारी हा दिवस भारतीयांच्या सतत स्मरणात रहावा म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय प्रजासत्ताकाचा प्रजासत्ताक दिन म्हणून या दिवसाची निवड करण्यात आली आहे. गांधीजींनी आपल्या मागण्या सरकारकडे सादर केल्या या 11 मागण्या होत्या. पण त्या सरकारने फेटाळून लावल्या त्यामुळे याच अधिवेशनात संपूर्ण स्वराज्य मिळविण्यासाठी सविनय कायदेभंगाचा ठराव पास करण्यात आला होता.

राष्ट्रीय सभेची संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या दिशेने वाटचाल सुरू झाली. गांधीजींनी सरकारकडे केलेल्या मागण्या फेटाळताच गांधीजींनी 14 फेब्रुवारी 1930 रोजी सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. जीवनावश्यक व नैसर्गिक वस्तूंवर सरकारने अन्यायकारक कर आकारले होते. मिठाचा सत्याग्रह करून कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय गांधीजींना योग्य वाटला.

4) सविनय कायदेभंग चळवळ –

दडपशाहीचे कायदे न पाळावे त्यांच्या अहिंसात्मक मार्गाने भंग करणे याला सविनय कायदेभंग म्हटले जाते. प्रतिकाराचा हा अहिंसात्मक मार्ग आहे. म.गांधी स्वतः याबद्दल म्हणतात "संपूर्ण सविनय कायदेभंग म्हणजे हिंसेचा अंश नसणारा बंड"[5] जेव्हा अन्यायी कायद्यांना नष्ट करण्याचा अर्ज विनंत्यांचा मार्ग खुंटतो तेव्हा सत्याग्रहींनी कायदेभंगाच्या चळवळीचा मार्ग स्वीकारावा लागतो अशा शब्दात गांधीजींनी समर्थन केले. कायद्यांचा भंग करावयाचा आणि त्यासाठी होणारी शिक्षा सहन करावयाची असे तत्त्वज्ञान गांधीजींनी कायदेभंगाच्या संदर्भात मांडली आहे. या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे गांधीजींच्या पुढाकाराने आणि राष्ट्रीय सभेच्या सहकार्याने सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीला 1930 मध्ये सुरुवात झाली. पहिल्या टप्प्यात दांडीयात्रा व मिठाचा कायदा मोडून सत्याग्रह केला व कायदेभंग चळवळीला सुरुवात झाली. गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाचा कार्यक्रम सांगितला होता. मिठाचा सत्याग्रह, सरकारी शिक्षण संस्थांवर बहिष्कार, परकीय मालावर बहिष्कार, ज्यांना शक्य आहे त्यांनी कर भरू नये.[6]

सविनय कायदेभंग चळवळीमुळे देशभरातील जनता स्वातंत्र्याच्या भावनेने भारली गेली होती. संपूर्ण देशव्यापी चळवळ झाली होती. शेतकरी, आदिवासी, व्यापारी, कारखानदार, स्त्रिया, लहान मुले इत्यादी चळवळीत सहभाग घेतला होता. अशावेळी 4 मे 1930 रोजी गांधीजींना अटक झाली. गांधीजी तुरुंगात गेले तरी चळवळ चालू राहिली सरकारने दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. गोलमेज परिषदेच्या निमित्ताने राष्ट्रीय सभा सहकार्य करेल ही सरकारची अशा बारगळली शेवटी त्यांना तुरुंगातून मुक्त करण्यात आले. म. गांधी व व्हाइसरॉय आयार्विन यांच्यात 5 मार्च 1931 रोजी करार होऊन या करारातील कलमानुसार सविनय कायदेभंग चळवळ मागे घेण्यात आली.

सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीमधून राष्ट्रीय सभेचे नाव खेड्यापर्यंत जाऊन पोहोचले. बहुजन समाजातील निरनिराळे स्तर तिच्याकडे आपुलकीने पाहू लागले. राष्ट्रीय सभा हीच खरी प्रातिनिधीक संस्था आहे याबद्दल आता कोणालाही शंका राहिली नाही. भाराताची कोणतीही भावी राज्यघटना राष्ट्रीय सभेच्या संमतीशिवाय राबवता येणार नाही हे स्पष्ट झाले.[7]

थोडक्यात सविनय कायदेभंग आंदोलन भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा एक महत्त्वाचा टप्पा होय. असहकार चळवळीनंतर सविनय कायदेभंगाच्या रूपाने एक व्यापक कार्यक्रम जनतेपुढे ठेवून स्वातंत्र्य आंदोलनातील एक नवे पर्व गांधीजींनी सुरू केले. लोकांना राष्ट्रप्रेम, धैर्य, राष्ट्रभक्ती दाखवण्याची एक संधी प्राप्त करून दिली.

ADV. M. N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)
Scanned with OKEN Scanner

5) निष्कर्ष

राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेतूनच भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा उदय झाला. थोडक्यात राष्ट्रीय सभेची वाटचाल म्हणजेच भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीची वाटचाल असे समीकरण तयार झाले. राष्ट्रीय सभेच्या 1885 ते 1947 या कालखंडात राष्ट्रीय सभेची एकूण 41 अधिवेशने झाली. या सर्व अधिवेशनात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली 31 डिसेंबर 1929 चे लाहोर अधिवेशन भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात विशेष महत्त्वाचे ठरले. कारण याच अधिवेशनात पंडित नेहरूंनी संपूर्ण स्वातंत्र्य हे आता राष्ट्रीय सभेचे उद्दिष्ट बनले आहे असे सांगितले. याच अधिवेशनात राष्ट्रीय सभेने आपला पूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव प्रचंड बहुमताने मंजूर केला आहे. दरवर्षी 26 जानेवारी हा दिवस "स्वातंत्र्य दिन" म्हणून साजरा करण्याचे ठरविले. याच अधिवेशनात राष्ट्रीय सभेने पूर्ण स्वराज्याचे ध्येय साध्य करण्यासाठी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचे अधिकार गांधीजींना दिले. अशा रीतीने या अधिवेशनात नव्या चळवळीची पूर्वतयारी पूर्ण झाली. भारतीय लोक निर्भयपणे ताठ मानेने आणि स्वाभिमानाने उभे राहिले तर आपल्या खांद्यावरील साम्राज्याचे जोखड ते सहजपणे झुगारून देऊ शकतात याची ब्रिटिशांना व भारतीयांनाही गांधीजींनी जाणीव करून दिली.[8] परिणामी ब्रिटिश सरकारला सुधारणांच्या संदर्भात काहीतरी तातडीने निर्णय घेण्याची गरज निर्माण झाली यासंबंधी सर्व राजकीय पक्षांशी विचारविनिमय करण्याच्या दृष्टीने सरकारने एकूण तीन गोलमेज परिषदा भरविल्या त्यामधून भरीव काहीच निष्पन्न झाले नाही शेवटी सरकारने 1935 चा कायदा भारतीयांसाठी मंजूर केला. पुढे म. गांधीजींनी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात 1942 चे चलेजाव आंदोलन केले याच आंदोलनात त्यांनी भारतीय जनतेला **"करेंगे या मरेंगे"** हा मंत्र दिला या आंदोलनाला 9 ऑगस्ट 1942 रोजी सुरुवात झाली ही एक जनक्रांती होती. या चळवळीमुळेच हिंदुस्तानचे स्वातंत्र्याजवळ आले. या चळवळीत लोकांनी देशप्रेमासाठी जे धाडस दाखवले ते विलक्षण होते. या आंदोलनामुळे ब्रिटिश साम्राज्याचा पाया खिळखिळा झाला. जगभरातील ब्रिटिशांच्या साम्राज्याचा अंत जवळ आला. शेवटी 15 ऑगस्ट 1947 रोजी ब्रिटिश सरकारला भारताला स्वातंत्र्य द्यावे लागले.

संदर्भ ग्रंथसूची

1) डॉ.पवार जयसिंग, "हिंदुस्तानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास", निराली प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती 1996, पृष्ठ – 105
2) शेख गफूर, "आधुनिक भारताचा इतिहास", प्रितम प्रकाशन जळगाव, प्रथम आवृत्ती 2005, पृष्ठ -201
3) कित्ता पृष्ठ - 203
4) राऊत गणेश, "आधुनिक भारताचा इतिहास", डायमंड प्रकाशन- पुणे, प्रथम आवृत्ती 2004, पृष्ठ – 130.
5) मोरे अरुणा , "आधुनिक भारत" , अथर्व प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती 2009, पृष्ठ -113
6) कित्ता पृष्ठ - 115
7) डॉ. गाठाळ साहेबराव, "आधुनिक भारताचा इतिहास" , कैलास प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती 1998, पृष्ठ -186
8) काळे म. वा , "भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास", मुरलीधर प्रकाशन पुणे, पृष्ठ - 130

ADV. M. N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 • RAJUR •

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE DIST-AHMEDNAGAR
Scanned with OKEN Scanner

शोध पत्रों को प्रकाशित करने के लिए विधि मान्य आई.एस.एस.एन 2321-9645

विश्व स्नेह समाज

वर्ष 22, अंक 1, सितम्बर 2022

एक रचनात्मक क्रान्ति

(16)

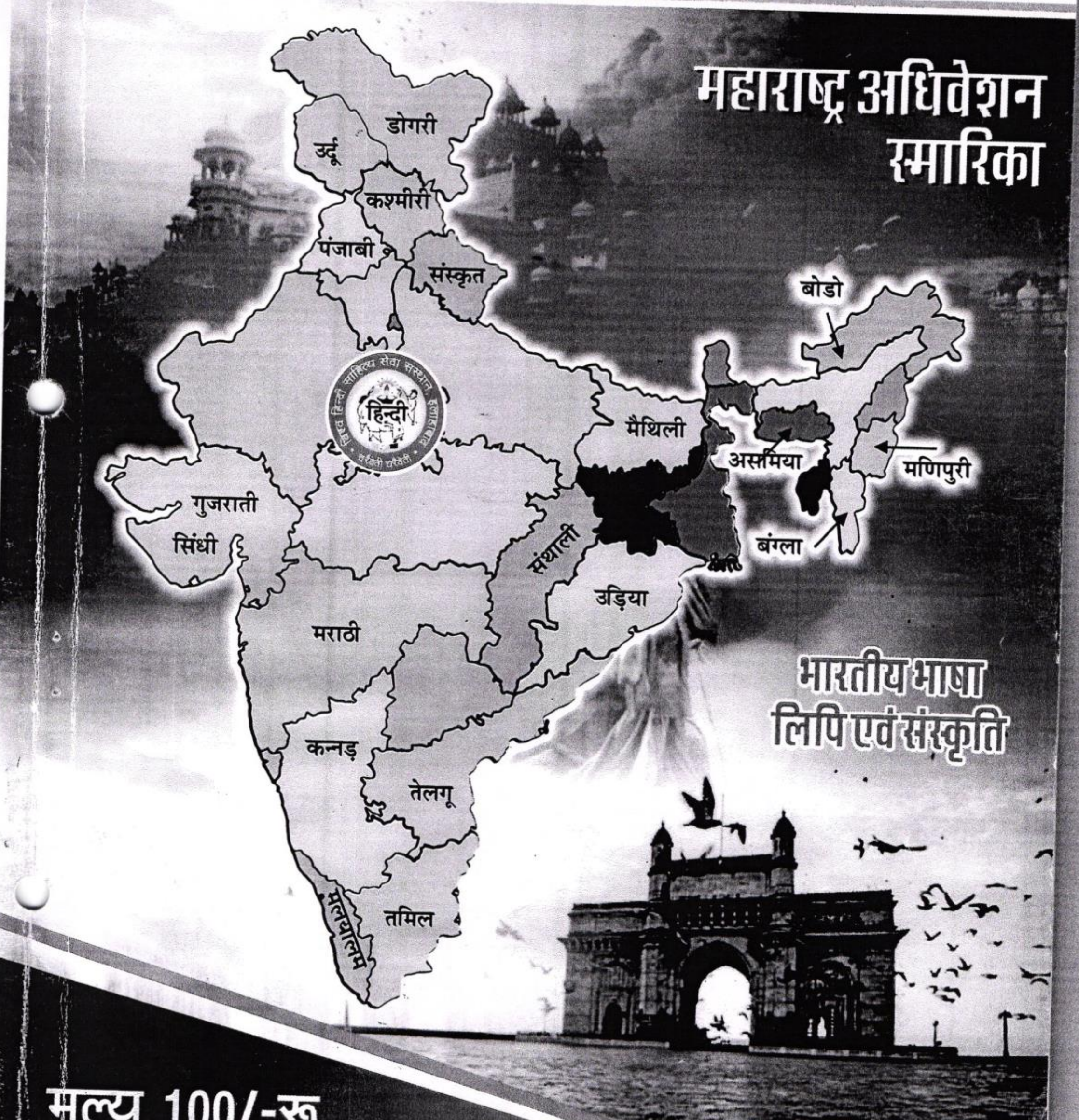

मूल्य 100/-रू

ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE
A/P RAJUR, TAL-AKOLE,
DIST.
NAGAR,

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

इस अंक में......

1– शुभकामना संदेश 02
2– अध्यक्ष की कलम से...-डॉ० शहाबुद्दीन नियाज़ मुहम्मद शेख 07
3– अपनी बात- घर से निकलते ही कुछ दूर चलते ही..... -गोकुलेश्वर कुमार द्विवेदी 08
4- संपादकीय-डॉ० भरत त्र्यंबक शेणकर 09

आलेख :

5- हिंदी एवं भारतीय भाषा-साहित्य में अन्तः सम्बन्ध - डॉ० सत्यभामा अडिल 11
6- हिंदी भाषा में व्याकरण संबंधी अशुद्धियाँ - डॉ० सीमा वर्मा 14
7- महाराष्ट्र-मराठी : चंदगडी प्रदेश बोली और संस्कृति का परिचय - डॉ० संजीवनी संदीप पाटिल 16
8- भारतीय भाषा लिपि और संस्कृति - डॉ० ओम प्रकाश त्रिपाठी 19
9- महाराष्ट्र की संस्कृति : डॉ० प्रतिभा जी येरेकार 22
10- छत्तीसगढ़ की लोक संस्कृति : डॉ० सरस्वती वर्मा 25
11- राष्ट्रलिपि : देवनागरी लिपि - प्रा. डॉ. मंगल कोंडीबा ससाणे 28
12- पूर्वोत्तर की लिपि विहीन बोलियों के लिए देवनागरी लिपि - डॉ० रिना रमेश सुरडकर 30
13– क्रांतदर्शी संत तुकाराम के काव्य की प्रासंगिकता - डॉ० भरत त्र्यंबक शेणकर 32
14- देवनागरी लिपि का उद्‌भव और विकास - डॉ० रश्मि चौबे 35
15– भाषाओं में उभरती हुई नई प्रवृत्तियाँ - सौ० सुगंध हिंदुराव घरपणकर 40
16- राजस्थानी भाषा, लिपि एवं संस्कृति - प्रा. पूर्णिमा उमेश झेंडे 43
17– भारतीय भाषा, लिपि एवं संस्कृति - डॉ० मुक्ता कान्हा कौशिक 45
18- 'महादेवी की काव्य भाषा भावानुगामिनी : विरह-भाव के परिप्रेक्ष्य में' - ममता रेवापाटी 47
19- राष्ट्रीय एकता में देवनागरी लिपि की भूमिका - प्रा. ललिता घोडके 49
20- नागरी लिपि की वैज्ञानिकता - डॉ. प्रा. ऐनूर शब्बीर शेख 51
21- खान्देश का लोक साहित्य एवं लोक संस्कृति का परिचय - डॉ० रुपाली चौधरी 54
22- सिंधी भाषा व लिपि का उद्‌भव व विकास - प्रा० मधु मनोहरलाल भंभाणी 57
23- ब्रज की पीड़ा - संतोष शर्मा 'शान' 61
24- दक्षिण भारत द्वारा भारतीय संस्कृति का विकास - डॉ० आरती बोरकर 62
25- देवनागरी लिपि : एक आदर्श लिपि - मधुकर सखाराम शेटे 66
26– साहित्य और नैतिक मूल्य - डॉ० शरद भानुदास कोलते 68
27- संत दादू दयाल के काव्य में सामाजिक दृष्टि - प्रा. थोरात बबन किसन 71
28- महाराष्ट्र की लोककला - प्रा. रोहिणी बालचंद डावरे 74
29– आधुनिक मराठी साहित्य - डॉ० अशोक द्रोपद गायकवाड़ 78

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

क्रांतदर्शी संत तुकाराम के काव्य की प्रासंगिकता

संत तुकाराम मध्यकालीन संत परंपरा के एक महत्त्वपूर्ण संत तथा समाज सुधारक माने जाते हैं। उन्होंने अपने युगीन समाज में प्रचलित जातिवाद, ऊँच-नीचता, छुआ-छूत, गलत प्रथाओं की कड़ी निंदा की है, कर्मकांडों का विरोध किया है। ईश्वर के सगुण रूप के उपासक होते हुए भी बाह्य कर्म का घोर विरोध किया। तुकाराम कालीन समाज में अशिक्षा, अज्ञान और अंध श्रद्धा की जड़ें गहरी हो चुकी थीं। अपने संकीर्तन और अभंगों के माध्यम से सामाजिक उत्थान का महान कार्य किया हैं।

-प्रा.डा. भरत त्रयंबक शेणकर
अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, ॲड्.मनोहरराव नानासाहेब देशमुख महाविद्यालय, राजूर, महाराष्ट्र
ई-मेल : btshenkar@gmail.com

मुक्ताबाई, जनाबाई, गाडगे महाराज आदि संतों ने सामाजिक और धार्मिक प्रबोधन के लिए अभंगों एवं पदों की रचना की है। संत तुकाराम मध्यकालीन संत परंपरा के एक महत्त्वपूर्ण संत तथा समाज सुधारक माने जाते है। सामाजिक और धार्मिक उन्नति के लिए संत तुकाराम का योगदान अतुलनीय माना जाता है। उनका कार्य समाज और जनहित में था।

आज भी संत तुकाराम के अभंग उतने ही प्रासंगिक है जो उस समय थे। प्रासंगिकता का अर्थ है कि 'वर्तमान समय की उपादेयता' और हम यह कह सकते है कि आज भी और कल भी संत तुकाराम के विचार उपादेय रहेंगे क्योंकि उस काल की तरह आज भी समाज में जातिवाद, सांप्रदायिकता जोरों पर है, ऐसी परिस्थिति में यदि राष्ट्र को अखण्ड बनाए रखना है तो संत तुकाराम को तथा उनके काव्य को याद करना आवश्यक ही नहीं अनिवार्य है। आदर्श समाज की स्थापना करना जितना मध्य युग में आवश्यक था उतना ही आज भी आवश्यक है, और यह कार्य तुकाराम के विचारों से ही संभव है।

महाराष्ट्र यह संतों की भूमि मानी जाती है। अनेक संतों ने महाराष्ट्र की इस धरती को अपने भक्ति की धारा से सींचा है। महाराष्ट्र में भक्ति की एक विशिष्ट परंपरा रही है। चक्रधर स्वामी, महात्मा बसवेश्वर, संत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव,

अपने अभंगों के माध्यम से संत तुकाराम ने अपने आराध्य विठ्ठल की आराधना तो की है साथ-साथ समाज मन को जागृत और परिष्कृत भी किया है। संत तुकाराम निर्भीक और निडर संत थे, किसी भी शासक या पंडितों के सामने वे नहीं झुके और जीवन के अंत तक समाज को भक्ति, ज्ञान और वैराग्य का सही मार्ग दिखाते रहे। वारकरी संप्रदाय से वे परंपरा से जुड़े थे इसलिए आजीवन अपने विठ्ठल भक्ति में लीन रहकर अपने अभंगों के माध्यम से समाज का भाष्य तथा नीति परक उपदेश करते रहे। उनकी शिष्या बहिना बाई उनकी विशालता के बारे में लिखती है-

संतकृपा झाली।
इमारत फळा आली।।
ज्ञान देवें रचिला पाया।
उभारिलें देवालया।।
नामा तयाचा किंकर।
तेणें रचिलें तें आवार।।
जनार्दन एकनाथ।
खांब दिधला भागवत।।
तुका झालासे कळस।
भजन करा सावकाश।।
बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा।
निरूपणा केलें बोजा।।

संत ज्ञानेश्वर ने 'वारकरी' मंदि की नींव डाली तो संत नामदेव ने इर मंदिर का विस्तार किया, संत एकना

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE • RAJUR • A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

ने इस मंदिर पर भागवत धर्म की ध्वजा फहराई और वारकरी मंदिर के कलश बनकर संत तुकाराम ने इसे पूर्णता प्रदान की। इस तरह महाराष्ट्र के वारकरी संप्रदाय में संत तुकाराम का स्थान अद्वितीय रहा है।

संत तुकाराम के पूर्वजों से चली आ रही वैष्णव पंथी परंपरा बहुत ही पुरानी है। उनका परिवार पंढ़रपुर के विठ्ठल का उपासक रहा है। यही कारण है कि तुकाराम महाराज भी पंढ़रपुर के श्री विठ्ठल को अपना आराध्य मानते थे। उत्तर भारत में उस समय समाज परिवर्तन का जो महान कार्य संत कबीर ने किया है उसी तरह का कार्य संत तुकाराम ने महाराष्ट्र में किया है। संत तुकाराम और संत कबीर दोनों क्रांतदर्शी कवि और संत थे। संत तुकाराम ने अपने समय को अच्छी तरह से परखा था। उन्होंने समाज में प्रचलित सामाजिक तथा धार्मिक बुराइयों से समाज को बाहर निकालने का प्रयास किया है।

संत तुकाराम ने अपने युगीन समाज में प्रचलित जातिवाद, ऊँच-नीचता, छुआ-छूत, गलत प्रथाओं की कड़ी निंदा की है, कर्मकांडों का विरोध किया है। सन्यास लेने के बावजूद भी विषय वासना की, अच्छे स्वादिष्ट भोजन, आदर और सम्मान की चाह रखने वाले और ऐशो आराम कामना करने वाले ढोंगी सन्यासियों को तुकाराम फटकार लगाते है-

"होऊनी सन्यासी भगवी लुगडी।
वासना न सोडी विषयाची।।
निंदिती कदान्न इच्छिती देवान्न।
पाहताती मान आदराचा।।
तुका म्हणे ऐसे दांभिक भजन।
जया जनार्दन भेटे केवी"।।[1]

मुख से ब्रह्मज्ञान देने वाले और मन में धन और मान-सम्मान की इच्छा रखने वाले अनेक दंभी साधु और सन्यासी चारों ओर दिखाई देते है। तुकाराम कालीन समाज में कुछ पाखंडी और ढोंगी भगत लोक कथा-कीर्तन कहकर पैसा कमाते थे और अपना पेट भरते थे। इस तरह से लोगों को झूठा ज्ञान देकर द्रव्य कमाने वालों पर तुकाराम टूट पड़ते है और कहते है- "कथा सुनाकर द्रव्य लेने वाले अधोगति के और नरक के मार्ग पर चलते है।"[2]

संत तुकाराम स्वावलंबी जीवन जीने के पक्षधर थे। इसलिए उनका दैववाद पर विश्वास नहीं था। वे जीवन में श्रम को महत्त्व देते है और कहते है कि श्रम को प्रधानता देने से ही मनुष्य स्वावलंबी बन जाता है। वे कहते है-

असाध्य ते साध्य करिती सायास।
कारण अभ्यास तुका म्हणे।।

उनका मानना था कि श्रम से प्राप्त किया हुआ धन ही सच्चा धन है। और अधिक धन की इच्छा करना मोह है। तुकाराम परस्त्री और पर धन का धिक्कार करते हुए कहते है-

"परद्रव्य परनारी चा अभिलाश।
तेथोनिया ह्रास सर्वभाग्या।।
स्रियाधन बहु खोटे।
नागवले मोठे मोठे।।
म्हणोनी हे सांडा।
दोनी सुख पावाल निदानी"।।[3]

ईश्वर के सगुण रूप के उपासक होते हुए भी संत तुकाराम ने बाह्य कर्म का घोर विरोध किया। उन्होंने केवल नाम स्मरण पर विशेष रूप से बल दिया। पवित्र जल के स्पर्श मात्र से मन के विकार दूर नहीं हो जाते। अगर मन ही मैला है तो केवल शरीर को साबुन से मल-मल कर धोने से क्या लाभ है? उसके लिए चित्त की शुद्धि जरूरी है।[4]

संत तुकाराम कालीन युग में मनुष्य की योग्यता गुण एवं कर्म के आधार पर तय ना होकर जाति के आधार पर तय होती थी। संत तुकाराम ने इसका विरोध करते हुए मनुष्य की योग्यता गुण एवं कर्म के आधार पर तय करना उचित समझा। संत तुकाराम ने कुल और धर्म निरपेक्षता की पताका फहराई। जाति और वर्ण की संकीर्णताओं से ऊपर उठ संतों का द्वार समाज के सभी मनुष्यों के लिए खोलने का प्रयत्न किया। ईश्वर के दरबार में जाति, कुल, गोत्र और संप्रदाय का भेदभाव नष्ट करने में उन्होंने अपना जीवन अर्पित किया। संत तुकाराम ने जीवन और विचार के क्षेत्र में सामाजिक और वैचारिक क्रांति के जो बीज बोए है, उन्हीं विचारों की आज के समाज को आवश्यकता है।

संत तुकाराम केवल संत नहीं बल्कि एक क्रांतिकारी संत तथा समाज सुधारक के रूप में हमारे सामने आते है। संत तुकाराम भक्ति साधना में जाति को महत्त्वपूर्ण न मानकर

ADV. M. N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604
PRINCIPAL
ADV. M. N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE.
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

गुण को ही अधिक महत्त्वपूर्ण मानते है। तत्कालीन युग में वर्ण व्यवस्था के अंतर्गत ब्राह्मणों को उच्च और सर्वश्रेष्ठ माना जाता था परंतु उनके पास सच्चा ब्राह्मण्य नहीं था, नैतिक दृष्टि से उनका अधःपतन हो चुका था। इसलिए संत तुकाराम कहते है-

"जातीचा ब्राम्हण,
न करीता संध्या स्नान।
तो एक नांनवाचा ब्रम्हण,
होय हीनाहूनि हीन।।
सांडूनिया शिळग्राम,
नित्य वेश्येचा समागम।
नेघे संतांचे जो तीर्थ
अखंड वेश्येचा जो आर्थ।।
तुका म्हणे ऐसे पापी पाहूं
नका पुनरपि"।।[5]

इस प्रकार तत्कालीन समाज में ब्राह्मण अगर कर्मभ्रष्ट भी हो जाता है तो भी उस त्रिलोक में सर्वश्रेष्ठ माना जाता था जैसे-

"जरी जो ब्राम्हण झाला कर्मभ्रष्ठ।
तुका म्हणे श्रेष्ठ तिन्ही लोकी"।।[6]

संत तुकाराम ने अपने समय की जाति-व्यवस्था की निरर्थकता को स्पष्ट करते हुए कहा है कि, जब भिन्न व्यक्तियों की देहयष्टि की संरचना में कोई विविधता और अंतर नहीं है क्योंकि सबके हाड़-माँस एक ही है, समान है तब ऊँच-नीच, छोटा-बड़ा, शुद्ध-अशुद्ध, स्पृश्य-अस्पृश्य का भेद किसलिए? वे कहते है-

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म।
भेदा-भेद भ्रम अमंगळ।।
वर्ण अभिमाने कोण जाले पावन।
ऐसे द्या सांगून मजपाशी।।

अतः हम यह कह सकते है कि संत तुकाराम को वर्ण और जाति कुल पर आधारित समाज व्यवस्था अमान्य थी। वे मूलतः एकता और समरसता का पुरस्कार करने वाले थे। तुकाराम कालीन समाज में अशिक्षा, अज्ञान और अंधः श्रद्धा की जड़ें गहरी हो चुकी थी। अपनी ओजस्वी और मधुर वाणी में संत तुकाराम ने परोपकार की बात करते हुए समाज जागृति का महान कार्य किया है। लोगों की भलाई के लिए ही उन्होंने अनेक अभंगों की रचना की है। इन अभंगों के द्वारा वे जन जागृति करते है-

"उपकारासाठी बोलों हे उपाय।
एनेविण काय आम्हां चाड।।
बुडता हे जन न देखवे डोळा।
येतो कळवळा म्हणवुनि।।
तुका म्हणे माझे देखतिल डोळे।
भोग देते वेळी येईल कळों"।।[7]

संत तुकाराम कहते है मैं आपको यही उपदेश करूँगा कि अपने जीवन को व्यर्थ न गवाओं। सभी लोगों का चरण स्पर्श कर वे विनती करते है कि अपना चित्त शुद्ध कर ईश्वर की आराधना करके ही आपको मानसिक तृप्ति मिल सकती है। और यह ईश्वर प्राप्ति का सरल व्यापार है।

"आता तरी पुढेहाचि उपदेश।
नका करू नाश आयुष्याचा।।
सकळांच्या पाया माझे दंडवत।
आपुलाले चित्त शुद्ध करा।।
हित हे करावे देवाचे चिंतन।
करुनिया मन एकविध।
तुका म्हणे लाभ होई तो व्यापार।
करा काय फार शिकवावे"।।[8]

संत तुकाराम विज्ञाननिष्ठ थे। उन्होंने समाज में व्याप्त अंधविश्वास पर अपने अनेक अभंगों के माध्यम से कड़ा प्रहार किया है। जो संत वचन की ओर ध्यान नहीं देते उनका उद्धार असंभव है। संत तुकाराम कहते है जब बुद्धि ही बस में नहीं रहती तब अमंगल योग भाग्य में लिखा जाता है -

'उदकी कालवी शेण मलमूत्र।
तो होय पवित्र कायसाने।।
उद्धरासी ठाव नाही भाग्यहीना।
विन्मुख चरण संतांचिया।।
दुखवी तो बुडे सांगडीचा तापा।
अतित्याई पापाचीच मूर्ती।।
तुका म्हणे जेंव्हा फिरते कपाळ।
तरी अमंगळ योग येतो'।।[9]

संत तुकाराम ने ईश्वर की भक्ति साधना में आत्मसंयम तथा चित्त-शुद्धि पर अधिक बल दिया है। तुकाराम की दृष्टि में इंद्रिय संयम के बिना ईश्वर का नाम स्मरण बाह्याचार मात्र है। इंद्रिय पर संयम न करने वाले मनुष्य का राम नाम उच्चारण ठीक वैसे ही है जैसे भोजन के साथ मखखी निगल जाना। जैसे-

इंद्रियासी नेम नाही।
सुखी राम म्हणोनि काई।।
जेवी मासीसवे अन्न।
मुख ने दी ते भोजन

प्रस्तुत विवेचन के आधार पर हम यह कह सकते है कि आज मानवीय जीवन में नीति मूल्यों की नितांत आवश्यकता है। वर्तमान समाज में

शेष पृष्ठ 77 पर...

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMM... A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST AHMEDNAGAR PIN-422 604
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

'संत दादू दयाल के काव्य में सामाजिक दृष्टि'

मध्यकाल में समाज में साम्प्रदायिक भेदभाव, छुआछूत, वर्गभेद, वर्णभेद का बोलबाला था। इस जातिगत भेदभाव के कारण मनुष्य समाज कई टुकड़ो में बँट गया था। इसी कारण निर्गुण संतदादू दयाल ने सम दृष्टि और समानता, विश्वबंधुत्व समाज में लाने के लिए प्रयास किया।

-प्रा. थोरात बबन किसन
ॲड्. एम.एन.देशमुख कला विज्ञान वाणिज्य महाविद्यालय राजूर, तहसील- अकोले, जिला-अहमदनगर, महाराष्ट्र
Email: bkthorat70@gmail.com

भाक्तिकाल के संत परंपरा में जितने भी संत हुए है। वे सभी 'सर्वे भवंतु सुखिनः' के महान भाव से जुड़े दिखाई देते है। दादू दयाल उसमें से एक है। उनका मत सभी धर्मों की एकता में विश्वास करता है। उनके काव्य में जातिभेद, वर्णभेद और अन्य साम्प्रदायिक रुढ़ियो का खंडन मिलता है। दादू का कहना था कि यदि व्यक्ति का सुधार हो जाय तो समाज खुद-ब-खुद सुधर जाएगा। मध्यकाल को अवनति के काल के रुप में देखा जाता है। इस काल में साम्प्रदायिक भेदभाव, छुआछुत, वर्गभेद, वर्णभेद का बोल बाला था ऐसे काल में दादू दयाल ने सामाजिक एकता लाने का प्रयास किया। उन्होंने अपनी सहज विचारधारा के माध्यम से मध्ययुगीन समाज को एक नई दिशा दिखाई। दादू दयाल अज्ञानी थे। परंतु उन्होने अपने गुरु कबीर कि तरह स्वानुभूति द्वारा ज्ञान अर्जित किया और युगीन सामाजिक विषमता को उन्होने निकट से देखा और अनुभव भी किया। इसी कारण उन्होंने सामाजिक कुरीतियाँ रुढियों और मिथ्याचारों पर प्रहार किया। उनकी वाणी में सर्वत्र सामाजिक एकता के दर्शन हमें दिखाई देते है। उन्होंने समाज में एकता लाने का प्रयास किया। हिंदू- मुसलमान की अभिन्नता और एकता पर भी दादू दयाल ने बडे तर्कपूर्ण विचार व्यक्त किये है। उन्होंने मनुष्य को अपने दोष दिखाकर उसे ठीक राह पर लाने का प्रयास किया।

'दोनों भाई हाथ पग दोनो भाई कान।
दोनों भाई नैन है, हिंदू मुसलमान।।1'

दादू दयाल ने सभी जीवों को परमात्मा का ही अंश बतलाया है। दादू जी कहते है कि हमने भली भांति विचार करके देख लिया है कि संसार के सभी मनुष्य एक है उनमें कोई भेदभाव नहीं हैं। सब में एक ही आत्मा निवास करती है। वह चाहे हिंदू हो या मुसलमान, छोटा-बड़ा, ऊँच-नीच, पेड़-पक्षी सब परमात्मा के बनाये हुए हैं।

'सब हम देख्या सोधि करि दूजा ना ही आर। /सब घट एकै आत्मा क्या हिंदू- मुसलमान।।2

संत दादू दयाल का कहना था कि सम दृष्टि उसी समय उत्पन्न होती है। जब सभी प्रकार का भेदभाव मिट जाता है।

'दादू संसा आरसी देखत दूजा होई।
भरम गया दुविधा मिटी तब दूसर नाहि कोई।।3'

दादू ने हिंदू मुसलमान दोनों को भारत देश के दो हाथ पैर, दो कान और दो आँखे ही नहीं बताया बल्कि भाई भी कहा है। एक ही माता के पेट से उत्पन्न एक ही परिवार के सदस्य है। सब जीव जगत, सारा प्राणी जगत ही परम पिता की संतान है। जरा सोचकर देखने पर दूसरा कोई नहीं मिलेगा दूरी कहीं है ही नहीं।

आतम भाई जीव सब एकपेट परिवार।
दादू मूल विचारिये तो दूजा को न गवार।।4

दादू दयाल कहते है कि आपस की मारकाट अच्छी नहीं है। तुम जिसे मारने के लिए जाओगे वह भी तुम्हें मारने के लिए दौड़ेगा। यदि

मारना ही है तो अपने अंदर के अहंकार को मारो बिना अहंकार को मारे ईश्वर की प्राप्ति नहीं होती।

आपस कू मारे नहीं पर कू मारण जाई।
दादू आपा मारे बिना कैसे मिले खुदाई।।5

जाति व्यवस्था की दृष्टि से भारत बड़ा विचित्र देश है। इस देश में जातियों और उपजातियों की संख्या इतनी अधिक है कि उनकी गणना करना कठीन है। ब्राह्मणों का ब्राह्मत्व उनके अहंकार का विषय बन गया था। ब्राह्मण वेद और पुराणों का अध्ययन करते थे, जो संस्कृत में था। निम्नजातियों को शिक्षा के लिए निषेध था। इसीलिए दादू दयाल ने पंडित और पोथी की व्यर्थता को स्पष्ट करके कहा कि अगर मानव के प्रति, ईश्वर के प्रति प्रेम नहीं है तो सारा पोथी-पुराण बेकार है। यहा दादू पुस्तकीय ज्ञान की अपेक्षा प्रेम को अधिक महत्व देते है -

दादू पाती प्रेम की बिरला बांचे कोई।
वेद-पुराण पुस्तक पढे प्रेम बिन क्या होई।।6

दादू की दृष्टि में परमात्मा की प्राप्ति के लिए पुस्तकीय ज्ञान का होना आवश्यक नहीं है। उनके समय तक पुस्तकीय ज्ञान पर केवल उच्च वर्णो का ही एकाधिकार था। निम्न जातियों के लिए तो एक तरह से शिक्षा का निषेध ही था। दादू ने इसीलिए पुस्तकीय ज्ञान की उपेक्षा की है।

दादू पंडित निबरे नाव बिन झूठे कथे गियान।/बैठे सिर खाली करे पंडित वेद पुराण।।7

दादू दायाल हिन्दुओं और मुसलमानों के बाह्य धार्मिक प्रतीकों के आधारों को विभेद का कारण मानते है। हिन्दुओं और मुसलमान दोनों को ही सच्चे पंथ की पहचान करनी चाहिए। संत दादू धार्मिक समन्वय पर आधारित सामाजिक संस्कृति पर बल देते हुए कहते है-

दादू हिंदू मारग कहै हमारा, तुरक कहै राम मेरी।/कहा पंथ है कहो अलह का तुम तो ऐसी होनी।।8

दादू दयाल निम्न जाति के होने के कारण उन्होंने निम्न जाति का मनोबल ऊँचा उठाने के लिए सामाजिक समता और जातिगत एकता बात कही। उस समय शुद्रों की स्थिति अत्यंत सोचनीय थी। ईश्वर में भक्ति और श्रद्धा होते हुए भी उन्हें जप-तप का अधिकार नहीं था। इसी कारण दादू दयाल ने कहा कि जो सच्वा साधक है उसकी जाति और कुल परमेश्वर ही है। अन्य किसी जाति और कुल को वे स्वीकार नहीं करते-

दादू कुल हमारे केशवा, सगात सिरजनहार।
जाति हमारी जगत गुरु, परमेश्वर परिवार।।9

डा. रवींद्र कुमार सिंह के शब्दों में -"दादू ने जाति-पाति से खंडित हो रही मानवता की रक्षा की दादू मात्र यह चाहते थे कि मनुष्य दे मूल्यांकन की कसौटी अर्थ पद या वंश न होकर शुद्ध रुप से कर्म होना चाहिए। क्या इतना ही काफी नहीं है कि कोई मनुष्य और मनुष्य से बड़ा जगत में और क्या है? इस प्रकार नये मानव मूल्यों की स्थापना के लिए क्रांति के इस युग में दादू का काव्य अपनी पूर्ण सार्थकता के साथ हमारे समक्ष प्रस्तुत होता है।"10 दादू दयाल ने सामाजिक और धार्मिक स्तर पर प्रत्येक आडम्बर का खूब विरोध किया। वे समाज में व्याप्त ऊँच-नीच के भाव को सर्वथा नष्ट कर देना चाहते थे। वर्णाश्रम व्यवस्था ने असंख्य लोगों को उनके अधिकार से वंचित कर दिया था तथा नीच जाती वालों को पशुओ से हेय और घृणित जीवन व्यतीत करने के लिए मजबूर कर दिया था। दादू इस व्यवस्था बहुत दुखी हुए। और इस व्यवस्था को समाप्त करने के लिए अथक प्रयास किया। उन्होंने जन सामान्य को संदेश दिया कि परमात्मा की उपासना प्रत्येक वर्ग का व्यक्ति कर सकता है। क्योंकि वह परमात्मा कण-कण में व्याप्त है। वह किसी प्रकार का भेदभाव नहीं करता है। जब परमात्मा ही ऊँच-नीच का भेदभाव नहीं मानता। तब प्रत्येक मनुष्य को चाहिए कि वह भी हाथी और चिंटी को बराबर माने-

दादू सम करि देशए कुंजर कीट समान।
दादू दूबध्या दूरि करि तजि आपा अभिमान।।11

अतः दादू दयाल जी का चिंतन वैश्विक हित की भावना से परिपूर्ण है। धर्म जाति से उस समय का युग

दूषित था संप्र... साथ-साथ प्राण... ईश्वर का अंश... सामाजिक दृष्टि... दादू दयाल के... हमने पालन वि... न किसी प्रका... कटुता रहेगी... का वैमनस्य।

संदर्भ सूची

1. हिदी निर्गुण स... शुक्ल, ...क नगर मुरादाबाद...
2. हिदी निर्गुण सं... शुक्ल, प्रकाशक नगर मुरादाबाद...
3. मध्यकालीन मूल्य - डा.सुनी... प्रकाशन, प्रथम...
4. दादु दयाल की... जेल प्रेस जयपूर...
5. शोध दिशा ... -जून 2014, पृ...
6. हिदी निर्गुण ... शुक्ल, प्रकाशक नगर मुरादावाद,...
7. शोध दिशा ... जून 2014 पृ.1...
8. मध्यकालीन मूल्य - डा.सुनी... प्रकाश... म...
9. हिदी निर्गुण ... शुक्ल, प्रकाशक नगर मुरादाबाद...
10. दादू काव्य... रवींद्रकुमार सिं... प्रथम संस्करण...
11. दादू दयाल... जेल प्रेस जयपु...

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR 422604 (M.S.)

ना ही काफी नहीं है और मनुष्य से बड़ा क्या है? इस प्रकार यों की स्थापना के इस युग में दादू का र्ग सार्थकता के साथ स्तुत होता है।"10 माजिक और धार्मिक आडम्बर का खूब ने समाज में व्याप्त ाव को सर्वथा नष्ट थे। वर्णाश्रम व्यवस्था को उनके अधिकार देया था तथा नीच पशुओ से हेय और तीत करने के लिए था। दादू इस व्यवस्था और इस व्यवस्था ने के लिए अथक न्होंने जन सामान्य कि परमात्मा की वर्ग का व्यक्ति कर कि वह परमात्मा प्त है। वह किसी व नहीं करता है। ही ऊँच-नीच का नता। नब प्रत्येक किन्तु भी हाथी राबर माने-

देशए कुंजर कीट

करि तजि आपा

याल जी का चिंतन भावना से परिपूर्ण उस समय का युग

दूषित था। संपूर्ण मानव जाति के साथ-साथ प्राणी मात्र को भी एक ईश्वर का अंश बताकर इनकी वैश्विक सामाजिक दृष्टि का ही परिचायक हैं। दादू दयाल के इन विचारों का अगर हमने पालन किया तो हमारे मन में न किसी प्रकार एक दूसरे के प्रति कटुता रहेगी और न किसी प्रकार का वैमनस्य।

संदर्भ सूची :-

1. हिदी निर्गुण संत काव्य- डा.रमा अशोक शुक्ल, प्रकाशक हिंदी अनुसंधान केंद्र चंद्र नगर मुरादाबाद संस्करण 2004 पृ.45
2. हिदी निर्गुण संत काव्य - डा.रमा अशोक शुक्ल, प्रकाशक हिंदी अनुसंधान केंद्र चंद्र नगर मुरादाबाद संस्करण 2004 पृ. 52
3. मध्यकालीन संत साहित्य और मानव मूल्य - डा.सुनीता धानुका अग्रवाल, अमन प्रकाशन, प्रथम संस्करण -2013, पृ. 99
4. दादू दयाल की वाणी - दादुराम सत्यराम, जेल प्रेस जयपूर, स.1975 पृ. 226
5. शोध दिशा पत्रिका-अंक 26, अप्रिल -जून 2014, पृ.52
6. हिदी निर्गुण संत काव्य - डा.रमा अशोक शुक्ल, प्रकाशक हिंदी अनुसंधान केंद्र चंद्र नगर मुरादाबाद, संस्करण 2004 पृ.163
7. शोध दिशा पत्रिका - अंक 26, अप्रिल-जून 2014 पृ.138
8. मध्यकालीन संत साहित्य और मानव मूल्य - डा.सुनीता धानुका अग्रवाल, अमन प्रकाशन प्रथम संस्करण -2013 पृ.82
9. हिदी निर्गुण संत काव्य - डा.रमा अशोक शुक्ल, प्रकाशक हिंदी अनुसंधान केंद्र चंद्र नगर मुरादाबाद, संस्करण 2004 पृ.65
10. दादू काव्य की सामाजिक प्रासंगिकता- रवींद्रकुमार सिंह, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली, प्रथम संस्करण 1988 पृ. 67–68
11. दादू दयाल की वाणी - दादुराम सत्यराम, जेल प्रेस जयपूर, स.1975 पृ.226

पृष्ठ 61 ब्रज की पीड़ा का शेष...

भला कहाँ सुखी रहेवेगो?

आज के या स्वार्थी समय में एकल परिवार की स्वीकृति बूढ़े मैया बाबा कूं 'अरे जे तो बेगार की कलेश ए.... इन कूं संभारे! के अपनो जीवन देखें? 'ऐसे कह के निकार देवें परंतु जे शब्द उन बूढ़े मैया बाबाअन के करेजा पे कितने घाव करें याकू समझबो बडोई कठिन ए और सोउ ऐसे मैया बाबा कूं जिनने मेहनत-मजूरी, खेतीबाड़ी करकें केउ रात फांके रह के पाल-पनास के बड़ो कियो पढ़ाय लिखाय के स्वयं के पैरन पे खड़ो कियो ब्याह कियो..... एक मरखने बैलन के सींग की भांति हृदय में समाय के असहनीय पीड़ा देवे अब ऐसी असहनीय पीड़ा कूं ब्रज सहे तो सहे कैसे...?

अरे मैया बाबाअन के तो बहुतई बड़ो परिवार रहो! वा में मैया बाबा के संग दादा दादी, ताऊ चाचा, भूआजी जीजी आदि रहते!! लेकिन बुढ़ापे की ओर बढ़ते कदम कूं बाहर निकारबे को विचार तो काहू के सपने मेऊ नाय आवती।

शायद वे भली-भाँति जानतय के वृक्ष भलेई फल न देवे परंतु आजीवन प्राणवायु और छाया दैकें हमारी सेवा ही करें।

या ब्रज ने तो ऐसो बेटा दियो है जा ने अपने बुजुर्ग मैया बाबा कूं सबरे तीर्थ एकई स्थान में बुलाय के बसाय दियो ...अपनी जन्म भूमि ते लैके क्रीड़ा स्थली तक मात्र चौरासी कोस की दूरी पे! कि बूढ़े मैया बाबा जा उमर में जब हाथ पांम और शरीर काम करबो बंद कर देवे तो तीरथ वरत करते कहाँ भटकिंगे!! ताकि आयबे वारी पीढ़ी अपनेहू मैया बाबा कूं धन के अभाव में श्रम के अभाव में अथवा काहू प्रकार के अभाव में पुत्र धर्म ते विमुख है के चार धाम ते वंचित न कर सकें।

आज या ब्रज में सब उल्टो है रहो ए चार धाम तो दूर अपनोई घर आंगन छोड़ कें मजबूरन बूढ़े मैया बाबाअन कूं जीवन के अंतिम दिन वृद्धाश्रम में बितानो पड़ रहो ए जे ब्रज की बड़ी भारी पीड़ा नाय तो और काह ए!?

अब जा ब्रज की पीर कूं भला हरे तो हरे कौन...??????

मैं उन लोगों में से हूं, जो चाहते है और जिनका विचार है कि हिंदी ही भारत की राष्ट्रभाषा हो सकती है।
—लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक

COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

येथें वाग्यज्ञे तोषावें

महाराष्ट्र
साहित्य
परिषद

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे त्रैमासिक मुखपत्र

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

अंक क्र. ३७८, एप्रिल ते जून २०२२

संपादक । **डॉ. पुरुषोत्तम काळे**

प्रकाशक । **प्रकाश पायगुडे** प्रमुख कार्यवाह

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे
४९६ सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०.
दूरभाष । ०२०-२४४७५९६३
संकेतस्थळ । www.masapapune.org
ई-मेल । masaparishad@gmail.com

कार्यालयाची वेळ ।
सकाळी ९.०० दुपारी १२.००
दुपारी ४.३० ते रात्री ८.००

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604, RAJUR

PRINCIPAL
ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

मसाप पत्रिका
एप्रिल ते
जून २०२२
अंक ३७८

संपादक
डॉ. पुरुषोत्तम काळे

मुद्रक–प्रकाशक
प्रकाश पायगुडे
प्रमुख कार्यवाह
महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०

संपादकीय संयोजन
संदीप खाडे

अक्षरजुळणी व सजावट
लक कलाकल्प

मुखपृष्ठ
जयदीप कडू

मुद्रितशोधन
आरती देवगांवकर

मुद्रणस्थळ
एस. ए. प्रिंटर्स,
फ्लॅट नं. ५, ३ रा मजला,
सिद्धीविनायक अपा.,
शिवदर्शन, पुणे ४११००९

मूल्य : **१५ रुपये**

या अंकात व्यक्त झालेल्या विचारांशी संपादक, संपादन समिती, सल्लागार मंडळ तसेच प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

अंतरंग

मसाप पत्रिका । एप्रिल ते जून २०२२

१)नवीन सरकारला शुभेच्छा! मराठी भाषेच्या अभिजात दर्जाचा निर्णय व्हावा. । **डॉ. पुरुषोत्तम काळे** । ७

२) मराठी वाङ्मयेतिहासलेखन व वाङ्मयेतिहासकारांचे कार्य । **डॉ. सरिता सोमाणी** । ९

३) बाह्यवास्तव आणि आधुनिक भाषा व्यवहार । **डॉ. विलास चिंतामण देशपांडे** । २०

४) अरुणा ढेरे यांच्या साहित्यातून आलेले संस्कृतीविषयक परिप्रेक्ष्य । **सुचित्रा अशोक मदाने** । २५

५) महात्मा जोतीराव फुले आणि सामाजिक आधुनिकता । **डॉ. सुधाकर शेलार** । २८

६) गिरीश कार्नाडांच्या 'नागमंडल' नाटकाची मिथकीय चिकित्सा । **डॉ. संजय मेस्त्री** । ३१

७) 'धालो' : गोमंतकीय स्त्री मनाचा आदिम आविष्कार । **डॉ. प्रसाद लोलयेकर** । ३६

८) जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकथा आणि मिथक । **सागर रघुनाथ सुरवसे** । ४३

९) सामाजिक व्यवस्थेचा सातबारा मांडणारा, कथासंग्रह : दुष्टचक्र । **प्रा. बी. एन. चौधरी** । ४७

१०) तीन मुलांचे चार दिवस – एक ध्येयवेड्या प्रवासाचे आकलन । **प्रा. डॉ. द. के. गंधारे** । ५१

११) एका कादंबरीची गोष्ट सर्व लिहित्या हातांसाठी! । **अंजली ढमाळ** । ५८

१२) 'तसनस' : निष्ठावंत कार्यकर्त्यांचा संघर्ष । **डॉ. उमेश मारुती सिरसट** । ६१

१३) मेंढपाळ धनगर जमातीचे मौखिक वाङ्मय : सुंबरान ओवीगीत । **प्रा. महादेव दिनकर इरकर** । ६७

१४) मानवी भावभावनांचा धांडोळा घेणारी बुर्गांट । **विजय सुखदेव शेंडगे** । ७१

१५) सृजनगंध : बहिणाबाई चौधरींच्या कवितेची आस्वादक समीक्षा । **डॉ. द.तु. पाटील** । ७४

१६) नामयाची दासी जनी : व्यक्तिमत्त्वाचा शोध । **स्नेहल मधुकर पवार** । ७६

१७) गे नेक आणि चित्रग्रीव । **मुकुंद वझे** । ८१

१८)अग्निपरीक्षेचे वेळापत्रक : भूमिकानिष्ठ वादळाचा निरोप देणारी कविता । **किरण शिवहर डोंगरदिवे** । ९०

१९) तौलनिक साहित्य : संकल्पना व काही प्रश्न । **संभाजी गौतम पटाईत** । ९६

२०) कातर स्वरांचा सॅक्सोफोन । **राजीव जोशी** । १०१

२१) स्वयंपाकघराच्या खिडकीतून : इंदिरा संतांची कविता, जियो बेबींचा (Geo Baby) चित्रपट आणि स्त्रीवाद । **प्रा. डॉ. शोभा तितर** । १०५

२२) एक समर्पित कृष्णभक्तीमय जीवनाचा आदर्श : संत मीराबाई । **प्रा.डॉ.रावसाहेब दशरथ ननावरे** । १११

२३) कार्यवृत्त । ११८

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P RAJUR DIST. AHMEDNAGAR PIN-422 604 RAJUR

PRINCIPAL
ADV M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

‘तीन मुलांचे चार दिवस’ या वाचकांना वेगळी दृष्टी देणाऱ्या प्रवासावर्णनावरील समीक्षालेख.

तीन मुलांचे चार दिवस - एक ध्येयवेड्या प्रवासाचे आकलन

डॉ. द. के. गंधारे

पुस्तकाचे नाव : **तीन मुलांचे चार दिवस**
लेखकाचे नाव : **आदर्श । विकास । श्रीकृष्ण**
प्रकाशन : **साधना प्रकाशन**
पृष्ठसंख्या : **१५२**
मूल्य : २०० /– रु.

A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR

१.प्रास्ताविक

प्रवासवर्णन हा आत्मवृत्ताशी जवळीक साधणारा साहित्यप्रकार आहे. कथा, कादंबरी यांसारख्या कथनात्मक साहित्यप्रकारासारखा नाही. त्याची जवळीक आत्मचरित्राशी होताना दिसते. आत्मकथन व प्रवासवर्णन यातही सूक्ष्म भेद आहेत. ललित गद्याचा एक घटक म्हणजे प्रवासवर्णन होय. आत्मकथनात ‘मी’ त्वाला महत्त्व असते, तर प्रवासवर्णनात ‘मी’ सांगत असलेल्या प्रवासाचा भाग असतो. प्रवासवर्णनात प्रथमपुरुषी निवेदनपद्धतीनुसार लेखक आपले अनुभव मांडत असतो. ‘तीन मुलांचे चार दिवस’ हे प्रवासवर्णन या साहित्यप्रकाराची चौकट मोडून वेगळी वाट निर्माण करताना दिसते. याचे स्वागत वाचक, अभ्यासक नक्कीच करतील असे वाटते.

प्रवासात आलेले अनुभव लेखक लेखनरूपाने मांडत असतो. प्रवासात व्यक्तीला विविध अनुभव येत असतात. त्याचबरोबर प्रत्यक्ष पाहिलेली स्थळे, त्यांचे कथन करावे लागते. प्रवासवर्णनात त्या त्या काळची परिस्थिती मांडलेली असते. प्राचीन काळात फालियान, ह्यूएनत्संग, मार्कोपोलो यांसारख्या प्रवाशांनी

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

प्रवासवृत्तान्त लिहून ठेवले आहेत. तसेच वारकरी, महानुभाव या संप्रदायातही आपणाला तीर्थांचे व स्थळांचे वर्णन पाहावयास मिळते. पूर्वी पुण्यप्राप्तीसाठी यात्रा केल्या जात असत; परंतु तेथील सौंदर्य पाहावे, तेथील रीतीरिवाज माहीत करून घ्यावे हा हेतू पूर्वी नव्हता; पण पुढच्या काळात प्रवासवर्णनाला वाङ्मयीन सौंदर्य प्राप्त होत गेले. प्रवासवर्णनात लालित्य, काव्यात्मकता, सौंदर्यवादी वृत्ती असावी असे लेखकांना वाटू लागले. त्यातून प्रवासवर्णनात कलात्मकता रूढ झाली.

२.प्रवासवर्णनाचे स्वरूप:–

प्रवासात जे प्रत्यक्ष पाहिले आणि अनुभवले ते लेखनरूपाने मांडणे म्हणजे प्रवासवर्णन होय. प्रवासातील विविध अनुभवांचे वस्तुनिष्ठ कथन म्हणजे प्रवासवर्णन होय असे त्याचे स्वरूप आहे. 'प्रवासवर्णनात प्रवासवर्णनकाराच्या प्रवासातील अनुभवांचे कथन येते. ते करताना कल्पनेने पुन्हा सगळा प्रवास अनुभवावा लागतो. प्रवासातील अनुभवांचा पुनर्शोध आणि शब्दांवाटे त्यांची करावयाची असलेली पुनर्रचना ही प्रक्रिया प्रवासवर्णनाला लालित्याच्या दिशेने नेते. ह्या प्रक्रियेत प्रवासवर्णनकाराच्या संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाला अपरिहार्य महत्त्व असते.'[१] यामुळे एकाच स्थळाचे प्रवासवर्णनकाराचे अनुभव वेगवेगळे दिसतात. प्रवासवर्णनात स्थळ कसे भावले या गोष्टीलाही महत्त्व आहे. तसेच यात स्वानुभवालाही महत्त्व आहे. प्रवासवर्णनाविषयी कविवर्य मोरोपंत म्हणतात,

'केल्याने देशाटन पंडितमैत्री सभेत संचार!
शास्त्रग्रंथविलोकन, मनुजा चातुर्य येतसे फार!!'

विविध ठिकाणी प्रवास केल्याने,विद्वानांशी मैत्री ठेवल्याने, सभेत बोलण्याने, शास्त्रांचे व ग्रंथाचे अवलोकन केल्याने माणसाच्या अंगी फार चातुर्य येते.

'मनुष्यप्राणी हा एक सेंद्रीय, सचेतन प्राणी आहे आणि एका जागी स्थिर असणे त्याला कदापि शक्य नाही. हात आणि पाय या इंद्रियांच्या संचलनाने प्रवासाची पहिली अवस्था व्यक्त होते, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नसावा. माणसाचा माणूसपणा सिद्ध करणाऱ्या अनेक गोष्टीपैकी 'मन' ही एक प्रमुख गोष्ट. या मनाच्या पाठीमागे वावरणारी संचरणशीलता त्याला प्रवासाला उद्युक्त करते.'[२] मूळ प्रकृतीपासून निघालेल्या पंचमहाभूतांचा सूक्ष्म इंद्रियाशी संयोग झाला त्यातून सजीव प्राण्यांचे शरीर तयार झाले. तरीही शरीर सेंद्रीय असले तरी ते जडच असते असे गीता रहस्यात मांडलेले आहे; पण सजीव हा एका जागी वास्तव्य करून असला तरी त्याची भ्रमंती ही चालूच असते. असेच नवीन काहीतरी बघण्याचा ध्यास प्रवासी घेत असतो. तीन मुलांचे चार दिवस हे प्रवासवर्णन याच धाटणीचे आहे.

प्रवास ही मानवी जीवनाची मूलभूत प्रेरणा आहे. तसेच प्रवास केल्याने माणूस जीवनात यशस्वी होतो. त्याचा जीवनप्रवास सुखकर होतो. याबाबत काका कालेलकर लिहितात, 'वृद्धश्रवा इंद्राने वैदिक संस्कृतीच्या प्रारंभकाळीच आदेश दिला आहे की, जो बसून राहतो त्याचे नशीबही बसून राहते. जो चालू लागतो त्याचे भाग्य चालते. चराती चरतो भगः' ही प्रेरणा घेऊन मेंढपाळ चालले, खलाशी चालले, भक्त चालले, सैनिक चालले आणि परिव्राजकही चालले. या जगतात सर्वच काही चालते आहे आणि मनुष्य जेव्हा चालून चालून कंटाळतो, तेव्हा स्थावर होऊन राहण्याऐवजी या जगाला सोडून तो कायमचा चालताच होतो.'[३]

प्रवास केल्याने आपणास देश-परदेशाचे दर्शन घडते. भारतीय लोक पूर्वी जलमार्ग व खुष्कीच्या मार्गाने प्रवास करत असत. पूर्वीचा प्रवास जीवावर बेतणारा होता, तरीही लोक प्रवास करत असत. खेचर, गाढव, बैल, हत्ती, उंट, घोडे या प्राण्यांचा प्रवासासाठी वापर केला जात असे; परंतु इंग्रजांची राजवट भारतात रूढ झाल्यानंतर दळणवळणाची साधने बदलली. यांत्रिकीकरण आल्यामुळे अतिदूरचा प्रवास जवळचा वाटू लागला.

३.प्रवासवर्णन म्हणजे काय?

प्रवासात जे प्रत्यक्ष पाहिले त्यातून आलेले अनुभव लेखनरूपाने मांडणे म्हणजे प्रवासवर्णन होय. प्रवासवर्णन हा शब्द प्रवास + वर्णन या दोन शब्दांपासून बनलेला आहे. प्र+ वस् अशा मूळ संस्कृत धातूपासून बनलेला असून प्र म्हणजे दूर आणि वस् म्हणजे राहणे.

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

म्हणजे दूर राहणे असा अर्थ प्रतीत होतो. प्रवास या शब्दाचे आणखी अर्थ पाहता परदेशसंचार, देशाटन, गमन, भटकंती असेही अर्थ निघतात. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास 'परदेश संचार करून किंवा परदेशात राहून किंवा स्वदेश सोडून अन्यत्र गेल्यावर त्याचे वर्णन ज्याला येत असेल, ते खऱ्या अर्थाने प्रवासवर्णन होय.'[३] अशी व्याख्या वसंत सावंत नोंदवतात.

प्रवासवर्णनाची वाढ ही प्रवाशांनी लिहिलेल्या अनुभवांतून होत असते. इंग्रजीत प्रवासाला Journey किंवा Travel असेही म्हणतात. याचा मूळ अर्थ पाहता 'Bodily or Mental labour or especially toil of a painful or oppressive nature, extertion, trouble, hardship, suffering.'[४] असा दिला आहे. प्रवासामध्ये असणारी व्यक्ती आपला अनुभव जेव्हा कथन करते तेव्हा त्यातून लेखन संभवत असते. प्रवास हा अनेक वैशिष्ट्यांनी साकारलेला असतो म्हणूनच, प्रवासवर्णन हे सचित्रपणे रेखाटता येते. प्रवासवर्णनाला प्रवासवृत्त, प्रवासचित्रणात्मक लेखन, प्रवासचित्रण, प्रवासवर्णन व प्रवासलेखन असे शब्दप्रयोग वापरले जातात. या सर्वांचा अर्थ प्रवासात पाहिलेला किंवा घडलेल्या गोष्टींचा वृत्तांत असा होतो.

प्रवासवर्णनात प्रवासी, प्रवास व स्थळ या तीन घटकांना विशेष महत्त्व असते. प्रवास प्रत्येक व्यक्ती करत असते; परंतु प्रवासवर्णन हे प्रत्येकालाच जमते असे नाही. प्रवासवर्णन करणे ही एक कला आहे. प्रवासवर्णनात स्वतःचा एक अनुभव असतो म्हणून वा.ल. कुलकर्णी म्हणतात, ''प्रवासचित्रणात्मक लेखन हे स्वभावतःच प्रथमपुरुषी असते.''[५] ललित लेखनात 'मी' त्वाला महत्त्व असते तसे प्रवासवर्णनात प्रवासविषयक अनुभव 'मी' च्या शब्दांत मांडत असतो. म्हणून 'मी' च्या भाषेत व्यक्त होणारा अनुभव प्रवासवर्णनाचा प्राणभूत घटक असतो.

प्रवासवर्णनाचे महत्त्व लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असते. याविषयी म.म. पांडुरंग काणे म्हणतात, 'देश तेच असले तरी प्रवाशांनी पाहिलेली शहरे व संस्था भिन्न असतात आणि प्रत्येक प्रवाशाचा दृष्टिकोन, अनुभव आणि विचार भिन्न असण्याचा संभव असतो.'[६] म्हणजेच लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध असेल तर प्रवासवर्णन तितकेच समृद्ध होत असते.

प्रवासवर्णनात लेखक व पाहिलेले देश या दोघांचेही कलात्मक दर्शन घडावयास हवे. कलात्मकता नसेल तर ते लेखन प्रदर्शनवजा होऊ शकते म्हणून लेखक व प्रदेश या दोन्ही घटकांचे कलात्मक दर्शन घडविणे हा प्रवासवर्णनाचा आत्मा आहे.

प्रवासवर्णन कवितेसारखीच एक स्वतंत्र निर्मिती आहे असे पु. ल. देशपांडे नमूद करतात. प्रवासवर्णनासाठी प्रतिभा असावी लागते, त्यामुळे साहित्यकृती वाङ्मयीनदृष्ट्या श्रेष्ठ ठरते. प्रवासवर्णनात एक नवनिर्मिती असते. याविषयी वा.ल. कुलकर्णी लिहितात, 'चांगल्या प्रवासचित्रणात्मक लेखनात नुसते वर्णन वा निवेदन कधीच नसते, तर त्यात एक प्रकारची नवनिर्मिती असते. ही निर्मिती अनुभवाची असते.'[७] अशा नवनिर्मितीचा ध्यास घेतलेले तीन मुलांचे चार दिवस हे प्रवासवर्णन ठरते.

४. नक्षलवाद की मानवतावाद :–

प.बंगालमध्ये दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या कालीगुडी या पोटविभागात आणि हिमालयाच्या पायथ्याशी नक्षलबारी हा सुमारे २०७ चौरस किलोमीटरचा प्रदेश आहे. तेथेच नक्षलबारी या गावात चारू मुजूमदार यांनी तेथील जमीनदारांविरोधात आंदोलन केले होते. याच आंदोलनाला 'नक्षलवाद' असे संबोधले जाऊ लागले. सामाजिक व आर्थिक विषमतेमुळे ही चळवळ उदयास आली. या चळवळीला 'माओवादी' असेही म्हटले जाते. शासनाने पोलिसांच्या माध्यमातून ही चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न केला; पण त्याला अद्याप यश आले नाही. मध्य भारतातील अनेक भागांत या नक्षलवादी संघटनेने आपली बळकटी वाढवलेली आहे. या परिसराला रेड कॉरिडॉर असेही म्हटले जाते.

या नक्षलबारी परिसरात एकूण लहानमोठी अशी साठ खेडी विखुरलेली आहेत. या ठिकाणची वस्ती ही संथाळ, ओराओं, मुंडा व राजवंशी या आदिवासी जमातींची आहे. मे १९६७ मध्ये मार्क्सिस्ट कम्युनिस्ट पक्षाला नक्षलबारी शाखेने मध्यवर्ती पक्षाला डावलून

A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST. AHMEDNAGAR
PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

येथे आदिवासींचा सशस्त्र उठाव केला. 'सशस्त्र क्रांतीचे सत्ता संपादन' आणि 'माओ-त्से-तुंग' हे आमचे प्रमुख असा हाकारा ते देतात.

झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओडिसा, बिहार, छत्तीसगड, आणि आंध्रप्रदेश या भागांत ही चळवळ अधिक प्रभावी आहे. देशातील अकरा राज्यांतील एकूण नव्वद जिल्ह्यांत ही चळवळ पसरलेली आहे. तेव्हापासून चकमकीत सहा हजारांपेक्षा अधिक लोकांचे बळी गेले आहेत. हा कोणता नक्षलवाद की आपल्या हक्कासाठी तो आपलेच जीव दोन्ही बाजूने गमावतो आहे. त्यांच्या मागण्यांसाठी पुन्हा इतिहासाची पाने चाळून त्यांची मने मानसशास्त्रीय अंगाने तपासून वेगळे हाती लागते का? हे शोधावयास हवे. त्यांच्या मागण्या अवास्तव असतील का? दुसऱ्या बाजूने विचार करता संविधानाच्या चौकटीत बसत असतील तर त्यांना का डावलले जाते? याचाही विचार केला गेला पाहिजे. म्हणूनच हा नक्षलवाद की मानवतावाद या प्रश्नांची उकल होण्यासाठी या तीन मुलांचा प्रवास होता का ? या अंगाने या प्रवासवर्णनाकडे पाहिले पाहिजे.

५. ध्येयवेड्या प्रवासाची कहाणी :-

'तीन मुलांचे चार दिवस' हे एक वेगळ्या धाटणीचे प्रवासवर्णन आहे. १२ जानेवारी २०१७ रोजी हे प्रवासवर्णन पुणे येथील साधना प्रकाशनाने प्रकाशित केले. आदर्श पाटील, विकास वाळके व श्रीकृष्ण शेवाळे या तीन लेखक मुलांना एकाच प्रवासात आलेले वेगवेगळे अनुभव या प्रवासवर्णनात पाहावयास मिळतात. सफर मासुकीची, प्रवास समृद्ध करणारा आणि अनुभूती : दुहेरी संघर्षाची या तीन घटकांतून या प्रवासवर्णनाचे आकलन करता येते. या तिघांनी भामरागड- बेद्रे- कुटरू- बिजापूर-बासागुडा- चिंतलनार- दोरनापाल- सुकमा- दंतेवाडा - मलकानगिरी - बालीमेला डॅम - विशाखापट्टणम- असा प्रवास करण्याचे ठरविले होते. महाराष्ट्र, छत्तीसगड, ओडिसा, तेलंगणा अशा चार राज्यांचा हा प्रवास होता. हा जीवघेणा प्रवास या तिघांनी करून नक्षलवाद व तेथील माणूस समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ध्येयवेड्या प्रवासाची कहाणी म्हणजे हे

महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असलेले व प्रवासाचा वेगळा छंद जोपासणारे हे तीन तरुण नक्षलग्रस्त भागात जाऊन मृत्यूशी दोन हात करण्यास निघाले होते. सायकलचा प्रवास हा अनेकानेक विचारांना सूचित करतो. या प्रवासाचा शेवट मृत्यू असा असूनही हा अनुभव का घेतला याचे उत्तर प्रवासवर्णन देते. मानवतेच्या मुक्तीसाठी मृत्यूच्या दाढेत स्वतःला झोकून देणारे हे तीन तरुण वेगळेच स्वप्न घेऊन प्रवासाला निघतात. साधना साप्ताहिकाचे संपादक विनोद शिरसाठ या प्रवासवेड्या मुलांविषयी लिहितात, 'माणूस' समजून घेण्यासाठी आणि 'माणूस' म्हणून जगायला शिकण्यासाठी, त्यांनी ही शोधयात्रा केलेली आहे. मित्रांनी, कार्यकर्त्यांनी, पोलिसांनी आणि अपरिचित पांथस्थांनीही 'तिकडे जाऊ नका, तो डेंजर झोन आहे' असे सांगितले असूनही या तिघांनी नक्षलवादग्रस्त आदिवासी प्रदेशात जाण्याचे साहस केले आहे. हे साहस (संदर्भ वेगळे असले तरी) 'वेडात मराठे वीर दौडले सात' या गाण्याची आठवण करून देणारे आहे.''[८]

'तीन मुलांचे चार दिवस' हे प्रवासवर्णन आहे. आपलेच बांधव का नक्षलवादी झाले यासाठीची ही शोधयात्रा होती, असे प्रवासवर्णन वाचल्यानंतर वाटते.

प्रवासवर्णनात एक प्रवासी आपला प्रवासाचा अनुभव मांडत असतो. त्याला आपल्या अनुभवातून प्रवासवर्णनाच्या चौकटीत बसवितो; पण या

PRINCIPAL
ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

२०१४ ची दिवाळी : डॉ. मंदा व प्रकाश आमटे यांच्यासोबत

प्रवासवर्णनात ही तीन मुले नक्षलग्रस्त भागात प्रत्यक्ष राहून त्यांना जे अनुभव आलेले आहेत, ते मांडण्याचा प्रयत्न करतात. एकच प्रवास; पण तिघांचे प्रवासातील अनुभव वेगळे हे प्रवासवर्णनाचे वेगळे गमक येथे साधले गेले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात हे प्रवासवर्णन अभ्यासाला असल्यामुळे यात काहीतरी प्रवासाचे वेगळे अनुभव असतील हे नक्कीच आहे.

महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असलेले व प्रवासाचा वेगळा छंद जोपासणारे हे तीन तरुण नक्षलग्रस्त भागात जाऊन मृत्यूशी दोन हात करण्यास निघाले होते. सायकलचा प्रवास हा अनेकानेक विचारांना सूचित करतो. या प्रवासाचा शेवट मृत्यू असा असूनही हा अनुभव का घेतला याचे उत्तर प्रवासवर्णन देते. मानवतेच्या मुक्तीसाठी मृत्यूच्या दाढेत स्वतःला झोकून देणारे हे तीन तरुण वेगळेच स्वप्न घेऊन प्रवासाला निघतात. साधना साप्ताहिकाचे संपादक विनोद शिरसाठ या प्रवासवेड्या मुलांविषयी लिहितात, 'माणूस' समजून घेण्यासाठी आणि 'माणूस' म्हणून जगायला शिकण्यासाठी, त्यांनी ही शोधयात्रा केलेली आहे. मित्रांनी, कार्यकर्त्यांनी, पोलिसांनी आणि अपरिचित पांथस्थांनीही 'तिकडे जाऊ नका, तो डेंजर झोन आहे' असे सांगितले असूनही या तिघांनी नक्षलवादग्रस्त आदिवासी प्रदेशात जाण्याचे साहस केले आहे. हे साहस (संदर्भ वेगळे असले तरी) 'वेडात मराठे वीर दौडले सात' या गाण्याची आठवण करून देणारे आहे.''[८] या प्रवासवर्णनातील प्रवास हा माणूस समजून घेण्यासाठीचा होता. या नक्षलग्रस्त भागातील माणसंही माणूस बनवू शकतात. त्यांचे प्रश्न समजून घेऊन त्याची उकल होण्याची गरज आहे, असा आशावाद ठेवून या मुलांनी हा प्रवास केलेला असावा असे वाटते.

नक्षलवाद की मानवतावाद हे प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी हे तीन तरुण सायकलचा खडतर प्रवास करतात. कधी उपाशी तर कधीच नाही तुपाशी या शोधाचा त्यांचा हा प्रवास होता. आपणाला वाटणारी मृत्यूची वाट या तीन प्रवासवेड्या तरुणांना ती मानवतेची वाटते. या मागील गारूड समजून घेण्यासाठीचा हा प्रवास होता. कालच नक्षलग्रस्त भागातील ग्यारापत्तीच्या जंगलात २७ नक्षलवादी मारले गेले. ज्या आपल्याच भारतीयाला मारण्यासाठी पन्नास लाखांचे बक्षीस ठेवले तो मिलिंद तेलतुंबडे याने कोणता गुन्हा केला? याची उकल करण्यासाठीचा का या तिघांचा प्रवास होता? आपल्याच बांधवांना आपणच आपल्या हाताने मारतो याचे कारण शोधण्यासाठीचा का हा प्रवास होता? अशा अनेक प्रश्नांचे गाठोडे घेऊन आपण हे प्रवासवर्णन झपाटल्यासारखे वाचत राहतो.

'तीन मुलांचे चार दिवस' हे प्रवासवर्णन वाचकांना उलटा प्रवास करावयास लावते. सायकलच्या गतीसारखा संथ पण विचारांचे परिमाण बदलणारा हा वाचनप्रवास ठरतो. या तीन मुलांचे या प्रवासाचे ध्येयच वेगळे होते. यातील आदर्श पाटील लिहितो, 'सायकलच्या फिरणाऱ्या चाकांबरोबर प्रदेश बदलत होता. प्रत्येक पॅडलसोबत वेगळी माणसं, वेगळा प्रदेश, वेगळी संस्कृती, वेगळी भाषा पाहायला मिळत होती. त्यामुळे अंगामध्ये एक वेगळाच जोश संचारत होता. नद्या-ओढे आले की, पूल नसल्याने बऱ्याचदा पाण्यातून सायकली कशाबशा काढाव्या लागायच्या. कधी पाण्यातून, कधी रेतीतून, कधी खडकातून, कधी शेतातून, तर कधी झुडपांतून आमच्या सायकलींची चाके फिरत होती; पण आमची नजर सतत समोरचा वेध घेत होती.''[९] या तीन तरुणांनी नक्षलग्रस्त भागाला भेट देण्याचा व माणूस समजून घेण्याचा जणू ध्यासच घेतला

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

होता. त्यांच्याशी बोलताना भाषेची अडचण येत होती. या आदिवासी परिसरात माडिया, गोंडी या भाषा बोलल्या जातात. या तिघांना या भाषा समजत नव्हत्या तरी धाडस करून यांनी नक्षलग्रस्त भागात जाण्याचे धाडस केले.

नक्षलग्रस्त भागात जेव्हा या तीन तरुणांनी सायकलवर प्रवेश केला तेव्हा तेथील अनुभव भयावह होता. आम्ही पोलिसांचे खबरे नाहीत हे सांगण्याचा या तरुणांनी प्रयत्न केला पण त्याला यश आले नाही. त्यांचे हात काथ्याने बांधून दादा लोकांसमोर हजर करण्यात आले. ही माणसे माओवादी असूनही त्यांच्याविषयी सहानुभूती या तरुणांना वाटत होती हेही नमूद केले पाहिजे. यांच्या बॅगेला कोणी हात लावला तर तेथील दुसरा म्हणायचा 'बस्तर का नाम खराब हो जायेगा' यावरून त्यांची इमानदारी खूप काही सांगून जाते. दादा लोकांनी हे पोलिसांचे खबरे नाहीत याची खातरजमा केल्यावर त्यांना सोडून देण्यात आले; पण या ठिकाणचा प्रत्यक्ष अनुभव या तरुणांनी घेतला हे त्यांचे धाडसच म्हणावे लागेल.

या प्रवासात तिघांनी लालूस नरोटी, सुरेश महाका, साधू वड्डे, ही व्यक्तिपात्र समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. तसेच या भागात सी.जी. नेट स्वरा (सेंट्रल गोंडवाना नेटवर्क) ही महाराष्ट्र, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश आणि ओडिशा या राज्यातील गोंडवाना परिसरात चालणारी हिमांशू चौधरी यांची मोबाईल मीडिया चालवणारी संस्था आहे. या संस्थेच्या माध्यमातून गोंडी, माडिया या आदिवासी लोकांच्या समस्या मांडून त्यांची सोडवणूक केली जाते हे मांडलेले आहे. या नक्षलग्रस्त भागातील प्रवास माणूस समजून घेणारा आहे. ''आमच्याच देशामध्ये, आपल्याच माणसांमध्ये 'ये उनका इलाका', ये इनका इलाका' ही भाषा कुठून आली? हा डिव्हायडर कुठून आला, ते समजत नव्हतं.''[१०] प्रवासवर्णनातील काही बोलके अनुभव मनाला चटका लावून जातात.

या भागात ताडी हे पेय अधिक प्रमाणात लोक घेतात. हे या प्रवासवर्णनातून अधिक स्पष्ट होते. अज्ञान, दारिद्र्य, उपासमार, अंधश्रद्धा याचे प्रमाण या भागात अधिक आहे. या भागात डॉक्टरांची वानवा आहे. आजार झाला की तो अंगावर सहन करावा लागतो. असाच एक प्रसंग आदर्श पाटील सांगतात, ''इथे सगळेच जण मांड्यावर खाजवत होते. कोणाकडे बॅटरी असेल, तर तो मांडीवर तिचा उजेड पाडून तिथे ओरखडा उठेपर्यंत खाजवायचा. आम्हाला घेऊन आलेल्या सुरेशच्या हातावर पण मोठमोठाले पुरळ उठले होते. बॅटरीच्या उजेडात पुरळ उठलेली त्वचा लालबुंद झालेली दिसत होती. त्या अंधारामध्ये हाता-पायांवर बॅटरीचा उजेड पाडून सारे जणच तोंड आक्रसून जोराजोरात मांड्या खाजवत होते. सगळ्यांनाच सुरेशप्रमाणे मोठमोठाले पुरळ उठले होते. बॅटरीच्या उजेडात ते आणखीनच विचित्र दिसायचे. ते दृश्य आमच्यासाठी प्रचंड भयानक होते.''[११] असे कित्येक मन सुन्न करणारे अनुभव या प्रवासवर्णनात बघावयास मिळतात.

या भागातील आदिवासी लोकांच्या आहारात मांसाहार अधिक आहे. तसेच डुकराची ते शिकार करतात. हाडफोडी थंडी या भागात असूनही शेकोटीपुढे हे लोक उघड्यावर झोपतात. हाही अनुभव या प्रवासवर्णनात सांगितलेला आहे. या भागाचा प्रवास केल्यानंतर विकासचे मन सुन्न होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळून कित्येक वर्षं झाली तरी या आदिवासी भागात अजून अंधारच आहे. या भागाचाही विकास होईल असा आशावाद विकासला आहे. 'हमारे देश को आजादी आधी रात को मिली थी... सबेरा अभी तक हुआ नहीं' आता सबेरा कधी होणार ते माहिती नाही; पण होणार, हे नक्की. उषःकाल होता होता काळरात्र झाली असे आपण अनेक वेळा म्हणत असतो; पण निसर्गाच्या नियमानुसार काळोख्या रात्रीनंतर पहाट येतेच, गरज असते ती क्रियाशील शांततेने प्रतीक्षा करण्याची.''[१२] या भागाचा कायापालट होईल या नक्षलग्रस्त भागातील लोकांना मुक्त श्वास घेता येईल, त्यांना माणूस म्हणून आपण समजून घेऊ असे या प्रवासी लेखकांना वाटते. या तिघांची जेव्हा या नक्षलगस्त भागातून सुटका होते. तेव्हाचा अनुभव श्रीकृष्ण शेवाळे यांनी शेवटी मांडला आहे, 'जंगलामध्ये असताना आम्ही पोलीसवाले किंवा पोलीसखबरे नाहीत हे सिद्ध करण्यासाठी संघर्ष करावा लागला आणि जंगलाच्या बाहेर आल्यानंतर आम्ही

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

नक्षलवादी किंवा नक्षलवाद्यांचे मदतनीस नाहीत, हे पटवण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. तेथील आदिवासींचाही संघर्ष असाच दुहेरी आहे.''[१३] या प्रवासवर्णनाच्या शेवटी मांडलेला हा अनुभव खूप काही सांगून जातो.

या नक्षलग्रस्त भागातील प्रवासाचे अनुभव रेखाटताना तेथील दादा लोकांनी दिलेली वागणूकही वेगळा अनुभव सांगून जाते. नक्षलवादाची भीती आपल्या प्रत्येकाच्या मनात घर करून आहे. तसा भयप्रद अनुभव या प्रवासात यांना आलेला दिसत नाही. हे प्रवासवर्णन वाचताना नक्षलवादाबद्दल वाचकांना सहानुभूती निर्माण होईल असे वाटते. नक्षलवाद समजून घेऊन त्यांच्या समस्यांची उकल झाली पाहिजे असा सूर त्यांच्या लेखनातून निघतो. या तिघांच्या प्रवास लेखनात प्रवासाचे ठिकाण एकच असले तरी अनुभव वेगळे मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे; पण तरीही त्यांच्या लेखनात काही ठिकाणी सारखेपणा जाणवतो हेही येथे नमूद करावेसे वाटते.

६. समारोप :–

'तीन मुलांचे चार दिवस' हे प्रवासवर्णन वाचकांना वेगळी दृष्टी देते. आपल्याच भारतात सीमावादाच्या उतरंडी रचून ठेवलेल्या आहेत. जात, धर्म, प्रांतवाद पोसला गेलेला आहे. आपलेच बांधव आपल्या हक्कासाठी लढत आहेत. त्यांच्या न्याय्य मागण्यांची पायमल्ली होत आहे. नक्षलग्रस्त भागाच्या संरक्षणासाठी कित्येकांचे बळी जात आहेत. आपणच आपल्या माणसांना मारत आहोत. या नक्षलग्रस्त भागात राहणारी माणसे आपलेच बांधव आहेत हे आपण विसरलो आहोत.

आपल्या गतीसाठी या नक्षलग्रस्तांची कित्येक दशकापासून माती झाली. त्यांनाही आपण समजून घेऊ असेच या प्रवासवर्णनातून या तिघा लेखकांना म्हणावयाचे आहे. 'आपुले मरण पाहिले मी डोळा' असाच अनुभव या तिघांना आला आहे. आपण जो प्रवास केला तो भाग नक्षलग्रस्त भाग आहे माहीत असूनही या तिघांनी प्रवासाचे धाडस केले. त्यांच्या या धाडसाचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे. या लेखात प्रवासवर्णनाचे स्वरूप, नक्षलवाद व 'तीन मुलांचे चार दिवस' या घटकांच्या अनुषंगाने या वेगळ्या प्रवासवर्णनाचे आकलन करण्याचा येथे प्रयत्न केलेला आहे.

७. संदर्भ ग्रंथ

१. राजाध्यक्ष विजया, मराठी वाङ्मयकोश खंड – ४ समीक्षा संज्ञा मुंबई- २००२ पृष्ठ – २२६
२. कालेलकर काका, हिमालयातील प्रवास, अनु. भाऊ धर्माधिकारी, पुणे पृष्ठ – २४२
३. सावंत वसंत, प्रवासवर्णन एक वाङ्मय प्रकार, महा. राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ – १५
४. The shorter Oxford English Dictionary Volume II N to Z 1959 Page – 2235 & 2236
५. कुलकर्णी वा. ल., वाटचाल, प्रस्तावना, मुंबई, १९९५, पृष्ठ- १
६. काणे पां. वा. 'युरोपचा प्रवास' भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई, १९३८, पृष्ठ- ४
७. उनि, कुलकर्णी वा. ल., वाटचाल, पृष्ठ – २
८. आदर्श पाटील, विकास वाळके, श्रीकृष्ण शेवाळे, तीन मुलांचे चार दिवस, जानेवारी २०१८, साधना प्रकाशन; पुणे, पृष्ठ –८
९. तत्रैव –पृष्ठ–२८
१०. तत्रैव –पृष्ठ– ७२
११. तत्रैव – पृष्ठ– ४४, ४५
१२. तत्रैव –पृष्ठ– ७५
१३. तत्रैव –पृष्ठ– १५२

डॉ. द.के. गंधारे
मराठी विभाग प्रमुख
ॲड; एम.एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर ता. अकोले
जि. अहमदनगर भ्र: – ९४२३०४५२९५
gandhare7@gmail.com

A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST- AHMEDNAGAR, PIN-422 604 • RAJUR •

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

ISSN 2456-656X

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

एप्रिल ते जून २०२२

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

येथें वाग्यज्ञें तोषावें

महाराष्ट्र
साहित्य
परिषद

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे त्रैमासिक मुखपत्र

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

अंक क्र. ३७८, एप्रिल ते जून २०२२

संपादक । **डॉ. पुरुषोत्तम काळे**

प्रकाशक । **प्रकाश पायगुडे** प्रमुख कार्यवाह

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे
४९६ सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०.
दूरभाष । ०२०–२४४७५९६३
संकेतस्थळ । www.masapapune.org
ई–मेल । masaparishad@gmail.com

कार्यालयाची वेळ ।
सकाळी ९.०० दुपारी १२.००
दुपारी ४.३० ते रात्री ८.००

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE • RAJUR • A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

अंतरंग

मसाप पत्रिका । एप्रिल ते जून २०२२

१)नवीन सरकारला शुभेच्छा! मराठी भाषेच्या अभिजात दर्जाचा निर्णय व्हावा. । **डॉ. पुरुषोत्तम काळे** । ७
२) मराठी वाङ्मयेतिहासलेखन व वाङ्मयेतिहासकारांचे कार्य । **डॉ. सरिता सोमाणी** । ९
३) बाह्यवास्तव आणि आधुनिक भाषा व्यवहार । **डॉ. विलास चिंतामण देशपांडे** । २०
४) अरुणा ढेरे यांच्या साहित्यातून आलेले संस्कृतीविषयक परिप्रेक्ष्य । **सुचित्रा अशोक मदाने** । २५
५) महात्मा जोतीराव फुले आणि सामाजिक आधुनिकता । **डॉ. सुधाकर शेलार** । २८
६) गिरीश कार्नाडाच्या 'नागमंडल' नाटकाची मिथकीय चिकित्सा । **डॉ. संजय मेस्त्री** । ३१
७) 'धालो' : गोमंतकीय स्त्री मनाचा आदिम आविष्कार । **डॉ. प्रसाद लोलयेकर** । ३६
८) जयंत नारळीकर यांची विज्ञानकथा आणि मिथक । **सागर रघुनाथ सुरवसे** । ४३
९) सामाजिक व्यवस्थेचा सातबारा मांडणारा, कथासंग्रह : दुष्टचक्र । **प्रा. बी. एन. चौधरी** । ४७
१०) तीन मुलांचे चार दिवस – एक ध्येयवेड्या प्रवासाचे आकलन । **प्रा. डॉ. द. के. गंधारे** । ५१
११) एका कादंबरीची गोष्ट सर्व लिहित्या हातांसाठी! । **अंजली ढमाळ** । ५८
१२) 'तसनस' : निष्ठावंत कार्यकर्त्यांचा संघर्ष । **डॉ. उमेश मारुती सिरसट** । ६१
१३) मेंढपाळ धनगर जमातीचे मौखिक वाङ्मय : सुंबरान ओवीगीत । **प्रा. महादेव दिनकर इरकर** । ६७
१४) मानवी भावभावनांचा धांडोळा घेणारी बुर्गाट । **विजय सुखदेव शेंडगे** । ७१
१५) सृजनगंध : बहिणाबाई चौधरींच्या कवितेची आस्वादक समीक्षा । **डॉ. द.तु. पाटील** । ७४
१६) नामयाची दासी जनी : व्यक्तिमत्त्वाचा शोध । **स्नेहल मधुकर पवार** । ७६
१७) गे नेक आणि चित्रग्रीव । **मुकुंद वझे** । ८१
१८)अग्निपरीक्षेचे वेळापत्रक : भूमिकानिष्ठ वादळाचा निरोप देणारी कविता । **किरण शिवहर डोंगरदिवे** । ९०
१९) तौलनिक साहित्य : संकल्पना व काही प्रश्न । **संभाजी गौतम पटाईत** । ९६
२०) कातर स्वरांचा सॅक्सोफोन । **राजीव जोशी** । १०१
२१) स्वयंपाकघराच्या खिडकीतून : इंदिरा संतांची कविता, जियो बेबींचा (Geo Baby) चित्रपट आणि स्त्रीवाद । **प्रा. डॉ. शोभा तितर** । १०५
२२) एक समर्पित कृष्णभक्तीमय जीवनाचा आदर्श : संत मीराबाई । **प्रा.डॉ.रावसाहेब दशरथ ननावरे** । १११
२३) कार्यवृत्त । ११८

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

संत मीराबाई यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि कर्तृत्वाची माहिती देणारा संशोधनलेख.

एक समर्पित कृष्णभक्तीमय जीवनाचा आदर्श : संत मीराबाई

डॉ. रावसाहेब दशरथ ननावरे

मध्ययुगीन कालखंडातील एक कृष्णभक्त संत कवयित्री संत मीराबाईंचा आदराने निर्देश करावा लागेल. संत मीराबाई राजस्थानातील उच्च कुळातील हिंदू गूढवादी गायिका व कृष्ण भक्त होत्या. हिंदी संतसाहित्यातील कृष्णभक्त परंपरेतील महत्त्वाच्या संतांपैकी त्या एक होत्या. मीराबाईचा जन्म राज्यस्थानातील नागौर जिल्ह्यातील कुडकी ह्या गावी १४९९ मध्ये मारवाड प्रांतात झाला. मीराचे वडील राजा रतनसिंह हे मेडतिया जहांगिरीचे राठोड होते. एका लग्नाची वरात पाहून पाच ते सहा वर्षांची बालिका असलेल्या मीराबाईने "ये सब क्या है मा?" असा प्रश्न आई वीर कुंवरीला विचारला. त्यावर आईने "दुल्हे की बारात है" हे सांगून विवाहानंतर माहेर सोडून कन्येला कायमचे सासरी जावे लागते हेही सांगितले. मीराबाईच्या "माझा वर कोण आहे?" ह्या बालसुलभ प्रश्नाचे उत्तर देताना आई क्षणभर भांबावली. हट्टी व जिज्ञासू बालिकेच्या प्रश्नाचे उत्तर टाळण्यासाठी नंतर लगेचच पुजाऱ्याने आणलेल्या सुंदर कृष्णमूर्तीकडे संकेत करून "हाच तुझा वर आहे" हे सांगितले. मीराबाईने ती सुंदर कृष्णमूर्ती हट्टाने स्वतःकडे ठेवून घेतली. त्या प्रसंगापासून मीराबाईने कृष्णाला आपला मनोमन पती मानून मुरली मनोहर कृष्णाला आपल्या मनमंदिरात स्थापित केले. मीराबाई व तिची बालमैत्रीण ललिता या दोघीही कृष्णसेवेमध्ये रमू लागल्या. दोघींनाही कृष्णाशिवाय काहीही सुचत नव्हते. गोपालला सजवणे व सेवा करणे अशी त्यांची दिनचर्या सुरू झाली. बाल्य अवस्थेतील मीराबाई किशोर अवस्थेत कधी पोहोचली हे नियतीला कळलेच नाही. मीराबाई कीर्तन व भजनात रंगून जात होती. मीराबाईच्या व्यक्तिगत जीवनात कृष्ण, बालमैत्रीण ललिता आणि चुलत भाऊ जयमल याच्याशिवाय कोणीही प्रवेश करू शकत नव्हते. मीराबाईच्या आईच्या निधनानंतर वडील राजकारणात व्यस्त असायचे. मीराला कृष्णविषयक भक्तिभाव, ललिताची मैत्री व जयमलचा स्नेहभाव यांच्या आधारे आपले जीवन जगत होती. अशातच जयमलने वडील आणि चुलत्यांमध्ये मीराबाईच्या विवाहाविषयी चाललेली चर्चा तिला सांगितली. मीराबाईच्या वडील आणि चुलत्यांनी तिचा विवाह चितोडचा राजा राणा संगाचा पुत्र भोजराज सोबत निश्चित केलेला होता. बारा वर्षांच्या मीराबाईने तर माझा विवाह यापूर्वीच कृष्णासोबत झाल्याचे जाहीर करून टाकले होते. आपल्या चुलत्याने वडिलांना समजावून सांगावे अशी विनंती ती जयमलकडे करते. जयमल तिच्या भावना वडिलांद्वारे राजा रतनसिंहापर्यंत

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P.RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

पोहोचवितो; पण काही क्षण पितृहृदय हळहळते; पण नंतर शांत होते. मीराबाईचा विवाह निश्चित होता. मीराबाईला विवाह यज्ञापुढे बसविण्यात येते. तिला जणू बलिवेदीवर बसविल्यासारखे वाटते. मीरेच्या मनातील विद्रोह कृष्णमूर्तीपुढे ओघळलेल्या अश्रूंच्या रूपात विरघळून जातो. सासरी जाताना मात्र सोबत कृष्णमूर्ती आणि बालमैत्रीण ललिताला घेऊन जाण्याचा मीराबाईचा हा सामान्य हट्ट वडील रतनसिंह व चुलते वीरमदेव हे मान्य करतात. जयमलला मात्र आपली बहीण राणी झाल्याचा आनंद होतो. तत्कालीन बलशाली राजाने एका सामान्य जहागीरदाराच्या कन्येला आपल्या पुत्रवधूच्या रूपात मागणी घालण्याचे पहिले कारण म्हणजे मीराच्या अद्‌भुत रूप सौंदर्याची चर्चा सर्वत्र पसरली होती. दुसरे म्हणजे सर्व क्षत्रियांमध्ये रतनसिंहाला प्रतिष्ठा होती. तिसरे कारण असे होते, की रतनसिंहासारख्या पराक्रमी राजासोबत राजकीय संबंध प्रस्थापित करून राजकीय मैत्री करणे हे होते.

सासरी गेलेली मीरा कृष्णाशिवाय इतर देवी देवतांना देव मानायला तयार नव्हती. देवी पूजेला नकार देणाऱ्या मीराबाईला सासूच्या रोषाला सामोरे जावे लागले. सासूकडून मीराबाईला एकांतवासाची शिक्षा मिळते, की जी मीरेच्या दृष्टीने वरदान ठरते. मीराबाईला बालसखी ललितास भेटण्यास मनाई केली जाते. मीराबाईवर नजर ठेवण्यासाठी असलेली कृष्णभक्त बालविधवा अजब कुंवारी मीराबाईच्या संपर्कात राहू लागते; पण ती काही दिवसांत मीराबाईची चांगली मैत्रीण होते. मीराबाईला अजब कुंवारी व नणंद उदा कृष्णभक्तीचा हट्ट सोडून समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतात. तरीही मीराबाई आपली कृष्णभक्ती सुरूच ठेवते. ती कृष्णभक्तीरसात डुंबून सावळ्या कृष्ण मूर्तीसमोर हरिभजनात गुंग होऊन नाचते. "मेरे तो गिरीधर गोपाल, दुसरो न कोई।। जाके सीर मोर मुकुट, मेरी पति सोई।।"[१] इ. स. १५२७ मध्ये दिल्लीपतीशी झालेल्या लढाईत मीराबाईचा पती भोजराजचा मृत्यू झाल्याची बातमी नणंद घेऊन येते. तत्कालीन प्रथेनुसार मीराबाईला सती जाण्यास तिची सासू सांगते. मीरा नकार देते. नणंद दोष देते मात्र दीर रत्नसिंह मीराबाईचे समर्थन करतो आणि सासरा मात्र शांत राहून मौन धारण करतो. जसजसे दिवस पुढे सरकतात. विधवा मीराबाईचे अलौकिक सौंदर्य कुटुंबीयांच्या चिंतेचे कारण

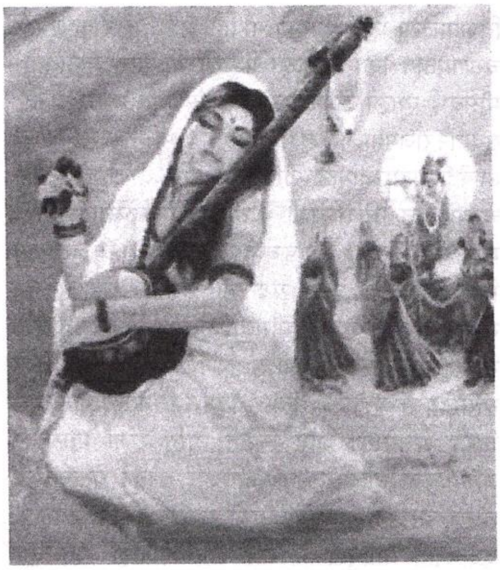

ठरते. बाबर सोबत झालेल्या घनघोर युद्धात वडील रतनसिंह व भाऊ जयमल यांना वीरगती प्राप्त होते. राणा संगा जखमी होतो. काही दिवसांत त्याचेही निधन होते. मीराला तिसरा धक्का बसतो. चितोडच्या गादीवर राणा विक्रमादित्य बसलेला होता. विक्रमसिंह हा विलासी व राजप्रशासनासाठी अयोग्य राजा होता. विक्रमादित्याच्या रूपात मीराबाईच्या आयुष्यात दुर्दैवाचा प्रारंभ झालेला होता.

विक्रमादित्याची मीराबाईवर अनैतिक नजर होती. तो राजगादीवर बसल्यानंतर मीराबाईला प्राप्त करण्यासाठी धडपड करीत होता. विक्रमादित्य एका दासीद्वारे मीराबाईला निरोप पाठवितो, की तिने आपल्या शयनगृहाची सजावट करावी. मीराबाई दासीद्वारे विक्रमादित्याला सुनावते, की असा कुविचार मनातून काढून टाक अन्यथा त्याचे वाईट परिणाम भोगावे लागतील. कृष्ण जन्माष्टमीच्या दिवशी एका सुंदर पेटीत मीराबाईला कृष्ण जन्माष्टमीची भेट म्हणून दासीकडे सुंदर कृष्णमूर्ती भेट म्हणून पाठवितो. मीराबाई पेटी उघडताच त्यात एक भयंकर एक काळा नाग फणा बाहेर काढतो. मीराबाई दोन्ही हाताने नागाला पकडते. ललिता मीराबाईला दूर ढकलते. ललितामुळे मीराबाई बचावते. राणा विक्रमादित्याचा पहिला प्रयत्न फसतो. राणा

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

विक्रमादित्य तिची क्षमाही मागतो आणि नंतर कृष्णमूर्ती चरणामृतात विष मिसळून पंडाजीच्या हस्ते पाठवितो. मीराबाई प्याला कपाळी लावून चरणामृत प्राशन करते. सुदैवाने राजमहालातील मीराबाईचा शुभचिंतक स्वयंपाकी आनंदी महाराजांमुळे मीराबाईचे प्राण वाचतात. त्याने चरणामृतात विषाऐवजी धतुरा मिसळलेला असतो. मीराबाईविषयी सूडबुद्धीने वागणाऱ्या राणा विक्रमादित्याचा दुसरा प्रयत्नही फसतो. पंडाजीकडून समजल्यानंतर त्या रात्री मीराबाई चितोड सोडून आपल्या माहेरी मेडत्याला जाण्याचा निर्णय घेते. तिचे चुलते वीरमदेव हे मेडताचे राज्य सोडून अजमेरला गेल्यामुळे तिला अजमेरला जावे लागते; परंतु राजा मालदेवने वीरमदेवचा अजमेरवरील अधिकार काढून घेतल्यामुळे मीराबाईला मथुरेत वृंदावनाचा आश्रय घ्यावा लागतो. वृंदावनात स्त्रीमुख न पाहण्याची प्रतिज्ञा घेतलेल्या मीराबाईला भेटण्यास नकार देणाऱ्या जीव गोस्वामीस ''वृंदावनात गिरीधर गोपाल हाच एकमेव पुरुष आहे पण गोपालाशिवाय त्यांचा आणखी एक वारसदार आहे.'' असा निरोप पाठविते. अहंकार गळून पडलेला जीव गोस्वामी लज्जित होऊन मीराबाईला सन्मानाने वृंदावनात आणतो. वृंदावनात काही दिवस राहिल्यानंतर मीराबाई द्वारकेला निघून जाते.

मीराबाईची कृष्णभक्ती आणि सुस्वर भजनांचा द्वारकेत वेगाने प्रसार होतो. मीराबाईंची भजने लोकप्रिय होतात. तानसेनाच्या स्वरातून मीराबाईंची भजने ऐकून तत्कालीन मोगल सम्राट अकबराचेही भान हरपते. मीराबाईंचे सुंदर रूप व कोकीळकंठी स्वरातील भजनांची कीर्तन ऐकून अकबर मीराबाईला भेटण्याची इच्छा तानसेनाकडे व्यक्त करतो. मीराबाई भेटण्यास आलेल्या अकबराचे प्रसादाची थाळी घेऊन मूर्ती कक्षातील दारात उभे राहून स्वागत करते. मीराबाईचे अप्रतिम लावण्य आणि श्वेत वस्त्रातील तेजस्वी वैराग्य पाहून अकबराच्या ओठातून ''सुबहान अल्लाह!'' हे शब्द उमटतात. मीराबाईचे वैराग्य पाहून अकबरही नतमस्तक होतो. मीराबाई राग भैरवीतील 'जोगी मत जा' हे भजन ऐकविते. तानसेनही मीराबाईला स्वरसाथ देतो. अकबराचा आनंदही द्विगुणित होतो.

राणा विक्रमादित्याला मीराबाई व अकबर भेटीचा वृतान्त कळलेला असतो. जर अकबराजवळ मीराबाईने आपली तक्रार केली तर आपल्या राज्याची तो धूळधाण उडवील. ह्या विचाराने तो अस्वस्थ होतो. त्यामुळे तो मीराबाईला पुन्हा सन्मानाने राज्यात परत आणण्याचा विचार करतो. त्यासाठी पाच ब्राह्मणांचा एक गट आपला तिच्या प्रति असलेला पश्चात्ताप व्यक्त करण्यासाठी व तिची मनधरणी करण्यासाठी पाठवितो; पण राणा विक्रमादित्याच्या लबाड व धूर्त स्वभावाविषयी जाणून असलेली मीराबाई चितोडमध्ये परतण्यास नकार देते. राज पुरोहित जेव्हा उपोषण करतात तेव्हा तिच्यापुढे धर्मसंकट उभे राहते. ब्रह्म हत्येचे पातक घेण्याऐवजी चितोडला परतण्याचा सल्ला मैत्रीण ललिता देते. चितोडमधील आलेली संकटे व अपमानाचे प्रसंग आठवून मीराबाई पुन्हा चितोडला न परतण्याचा ठाम निर्धार करते. तनमनाने कृष्णमय झालेली मीराबाईचे मन चुंबकाप्रमाणे श्रीकृष्णाकडे आकर्षित होते. द्वारकाधिशाच्या मंदिराच्या मागील बाजूने महाकाय सागरलाटांत ती प्रवेश करते. तिच्या मागोमाग तिची सखी सागरात एकरूप होते. पुढे मीराबाई श्रीकृष्णमूर्तीत सामावून गेली अशी आख्यायिका झालेली आहे.

मीराबाईची १२०० ते १३०० भजने भारतभर प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या भजनांची जगभर भाषांतरे झालेली आढळतात. बहुतांशी भजनांमध्ये कृष्णभक्ती व प्रीती आढळते. पदावलीमधे मीराबाईच्या रचना एकत्रित केलेल्या आढळतात. राजस्थानी, गुजराती व ब्रज भाषेत मीरेची रचना आढळून येते. याशिवाय पंजाबी खडी बोली, पूरबी या भाषांचे मिश्रणही आढळून येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे मीराबाईच्या पदांचा झालेला मौखिक प्रचार व दीर्घकालीन परंपरा होय. मीराबाईची पदे अत्यंत भावोत्कट आहेत. ''एरी मै तो प्रेम दिवानी, मेरा दर्द न जाने कोय। सूली उपर सेज हमारी, किस बिध सोना होय।''[२] ही पदे भावोत्कट असून ती विविध शास्त्रीय रागांत गायलेली आहेत. श्री. परशुराम चतुर्वेदी यांनी त्यातील दोहा, विष्णूपद, सार, सरानी, उपमान, सवैया, शोभन आदी छंद शोधून काढलेले आहेत. स्त्रीसुलभता, आत्मसमर्पण भाव आणि जीवनाची सखोल अनुभूती ही मीराबाईच्या अभंगाची श्रेष्ठता आहे.

मीराबाईच्या अभंगात कृष्णभक्ती, मुक्तीचा व

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

आप्तस्वकीयांसोबत झालेले मतभेद व त्यांनी केलेला छळही भावोत्कटतेने व्यक्त झालेला आहे. "लोग कहे मीरा भई बावरी, सासू कहे कुल दासी रे। पग घुंघरू बांध मीरा नाची रे। विष का प्याला राणाजी भेज्या, पीवत मीरा हासी रे।"[३] ही रचना तिच्या आप्तस्वकीयांनी केलेल्या छळाची करुण कहाणी बनते. "मीरा मगन भई हरी गुण गाय।। "[४] या आत्मपर अभंगातून कृष्णभक्ती तर दिसतेच याशिवाय राणा विक्रमादित्याने सापाची पेटी, विषाचा प्याला, टोकदार सळ्यांचा बिछाना पाठविणे आणि त्यांचे फुलांची माळ, अमृत आणि गुलाबाच्या पाकळ्यांमध्ये कृष्णाशीर्वादाने परिवर्तन होणे ही कृष्णलीलाही व्यक्त झालेली आहे. श्रीकृष्णविरहाची पदेही रसिकांना कमालीची मोहिनी घालणारी आहेत. "पलक न लगे मरी स्याम बिना। हरि बिन मथुरा ऐसी लागै, शशि बिन रैन अंधेरी। पात पात वृन्दावन ढुंढयो, कुंज कुंज ब्रज केरी।।"[५]

या रचनेतील उत्कटता ही हृदयस्पर्शी असून कृष्णाविषयीची ओढ व आर्तता व्यक्त करणारी आहे.

कृष्णाप्रमाणे श्रीरामावरही मीराबाईची भक्ती असल्याचे त्यांच्या अभंग रचनेतून जाणवत राहते. "मैने राम रतन धन पायो।"[६] या रचनेतून सत्यनिष्ठ रामाची त्या आळवणी करतात, तर "मेरा मन रामही राम रटै रे।"[७] यातून पापक्षालनासाठी राम नामाची महती वर्णन करतात. षड्रिपूंचा नाश करण्यासाठी राम नामाचा रस प्राशन करण्याचे आव्हानही करतात. अंतर्मनातील ताण हलका करण्यासाठी मीराबाई आपल्या प्रियतम रामाजवळ आपली वेदना "मेरे प्रियतम राम कुंलिख भेजू रे पाती। "[८] या अभंगात व्यक्त करतात. "परम सदेही राम की नीती"[९] यातून राम आणि भक्तांचे अतूट नाते हरी दर्शनाचा आग्रह आणि राम व कृष्ण स्वरूपातील एकरूपताही विशद करतात.

मध्ययुगीन संतसाहित्यात नाभादास, प्रियादास, ध्रुवदास, मलुकादास, हरिराम व्यास इत्यादी संतचरित्रकारांनी संत मीराबाईबद्दल आदराने गौरवोद्गार काढलेले आहेत. हिंदी व गुजराती संत साहित्यात मीराबाईंना आदराचे स्थान आहे. भाषिक प्रदेशांच्या सीमेपलीकडे मीराबाईंची पदरचना पोहोचलेली आढळते. अनुप जलोटा, लता मंगेशकर, एम.एस.सुबुलक्ष्मी ह्या प्रख्यात गायकांनी मीराबाईची अनेक पदे गायलेली असून त्यांच्या ध्वनी मुद्रिकाही लोकप्रिय आहेत. कविवर्य मंगेश पाडगावकरांनी संत मीराबाईंची ६० पदे मराठीत रूपांतरित केलेली आहेत. संत रैदास, वल्लभ संप्रदायी विठ्ठलदास, तुलसीदास, जीव गोस्वामी इत्यादींची नावे मीराबाईंचे दीक्षागुरू म्हणून घेतली जातात. त्यांच्या पदात संत रैदासांचा निर्देश अधिक आढळतो. निर्णायकपणे मीराबाईंचे गुरू कोण होते? याची स्पष्ट माहिती मिळत नाही.

मीराबाईंच्या जन्मवर्षाविषयी अभ्यासक व समीक्षकांमध्ये मतभेद आहेत. हिंदी साहित्यातील मीराबाईसंबंधी प्रसिद्ध समीक्षक सुदर्शन चोप्रा यांनी 'मीरा परिचय तथा रचनाएँ या ग्रंथात मीराबाईंचा जन्म इ. स. १५१२ मध्ये झाल्याचे नमूद केले आहे. तर मराठी विश्वकोशात चंद्रकांत दुबे यांनी इ.स. १४९८ साल नमूद केलेले आहे. 'यांनी घडविले सहस्त्रक' या ग्रंथात व मराठी विकीपिडीयात यांस दुजोरा मिळतो. भारत दर्शन ह्या हिंदी नियतकालिकात "मीराबाई का जन्म १५५९ से १५६० के आसपास कुडकी गांव में हुआ था।"[१०] असे नमूद केले आहे.एकूणच मीराबाईंच्या जन्मवर्षाविषयी समीक्षकांमध्ये मतभेद आहेत.

मीराबाईविषयी जरी काही आख्यायिका प्रचलित असल्या तरी मीराबाईच्या चरित्राचा तत्कालीन वास्तव जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर विचार करता येईल. राणा विक्रमादित्याने सापाची पेटी, विषाचा प्याला, टोकदार सळ्यांचा बिछाना पाठविणे आणि त्यांचे फुलांची माळ, अमृत आणि गुलाबांच्या पाकळ्यांमध्ये कृष्णाशीर्वादाने परिवर्तन होणे. अंतिम समयी मीराबाई कृष्णमूर्तीत विलीन होणे, या आख्यायिका विचारात घेता राणा विक्रमादित्याच्या कुटील कारस्थानांतूनही मीराबाईचा जीव वाचतो याचे प्रमुख कारण म्हणजे मीराबाईची वाढती लोकप्रियता आणि राजपरिवारात मीराबाईचे असलेले शुभचिंतक होय. या शुभचिंतकांनी पेटीत सापाऐवजी फुलांची माळ ठेवली असावी, चरणामृतात विषाऐवजी धतुरा मिसळला असावा. टोकदार सळ्यांऐवजी गुलाबांच्या पाकळ्या पसरविल्या असाव्यात. या शुभचिंतकांनी वरील प्रसंगांना आख्यायिकेचे रूप दिलेले असावे.

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE A/P.RAJUR, AKOLE DIST AHMEDNAGAR, PIN-422 604 • RAJUR •

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

मीराबाई कृष्णमूर्तीत स्वशरीरासह सामावून गेल्याविषयीची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. मीराबाईच्या तत्कालीन मानसिकता व परिस्थितीविषयी हिंदी संत साहित्याचे समीक्षक सुदर्शन चोप्रा लिहितात "व्दै तीन दिन पुरोहितोंके आग्रह में बीते। इन्ही दिनों मीरा के जीवनमें मानसिक संकट चरम सीमा पर पहुंच चुका था। मंदिरमें अदृश्य होने के पश्चात उनका पता नही लगा। कदाचित सागरकी विशाल जलराशीने उन्हे सशरीर इहलोक के पार उतारकर रणछोड (कृष्ण) के अलौकीक रसलोक में प्रविष्ट करा दिया।"[११] मीराबाईच्या अंतिम समयासंबधीचा चिकित्सक वेध घेताना समकालीन संत चैतन्य महाप्रभूंच्या समाधीचा संदर्भ घेऊन तत्कालीन वास्तव नोंदवितात. "श्री चैतन्य महाप्रभुने एक दिन कालिंदी कुल की जलक्रीडा की कथा सुनी। उन्हे दिन भर वही लिला स्मरण होती रही। दिन बीते रात आई उनकी विरह वेदना बढती गई। किसी प्रकार वे सागर तट पे आए। वह आत्मविस्मृत होकर तरंगोमें कुद पडे। महाप्रभू का शव संयोगसे एक मछुए के जाल में उलझ गया और यद्यपि उसमें विकृती आ गयी थी। पर शिष्योने उसे पहचान लिया। यदी उनका शरीर न मिलता तो उनके भी सशरीर परलोक गमन की कथा बन जाती।"[१२] मीराबाईची राणा विक्रमादित्याच्याकडे न जाण्याची तीव्र मानसिकता, नाहीतर ब्रह्महत्येचे पातक लागेल ही आंतरिक भीती अशा द्विधा मानसिकतेमुळे मनात आंतरिक संघर्ष निर्माण झाला. ह्या विषण्ण मानसिकतेतून द्वारकाधिशाच्या मंदिराच्या मागील बाजूने सागरात प्रवेश केला असावा. मीराबाईचा देह न सापडल्यामुळे श्रद्धावान भक्तांनी त्या कृष्णमूर्तीत सामावून गेल्या असे मानून मनाचे समाधान करून घेतले असावे असा संदर्भ डॉ. प्रभात यांच्या मीराबाईविषयक शोधप्रबंधातही सापडतो.

भारतीय संतसाहित्यात मीराबाईचे स्थान महत्त्वपूर्ण व आदराचे आहे. संत मीराबाईंची समर्पित कृष्णभक्ती जगभर प्रसिद्ध आहे. एक प्रतिभावंत संत व कवयित्री भक्तीप्रवण शास्त्रीय गायिका, समर्पित कृष्णभक्त म्हणून अध्यात्म व संतसाहित्यात त्या लोकप्रिय आहेत. 'मीरा के प्रभु गिरीधर नागर' असा त्या स्वतःचा उल्लेख करतात. मीराबाईचे चरित्र गूढवादी असले तरी अलीकडच्या संशोधनात मीराबाईंच्या वास्तव जीवनावर प्रकाश टाकला जात आहे. मीराबाईंच्या अभंगरचना अतिशय भावरसपूर्ण व गेय आहेत. त्यांच्या रचनांची जगभरातील रसिकांना भुरळ पडलेली आहे. त्यांच्या पदावली रचनेत कृष्ण भक्ती दुःखाचे प्रतिबिंब पडलेले आहे. गुरुगौरव, देवतास्तुती व आत्मसमर्पण असे विषय पदांमध्ये आढळतात. यांनी घडवले सहस्त्रक (सन १००० ते २०००) या ग्रंथात संत मीराबाईंच्या चरित्राचा सामावेश संपादक श्री. सुहास कुलकर्णी यांनी केला आहे. संत मीराबाईंचे उपरोक्त एक हजार वर्षात जागतिक स्तरावरील महत्त्व व कर्तृत्वसंपन्न व्यक्तिमत्व रेखाटताना लिहितात, "मीराबाईचं कर्तृत्व प्रादेशिक मर्यादांमध्ये अडकून पडलेलं नाही. त्यांच्या जन्मकालाबाबत साशंकता असली तरी मध्ययुगात होऊन गेलेली भारतातील ही श्रेष्ठ कवयित्री आजही आदरास पात्र आहे."[१३] हे मीराबाईंच्या कृष्णभक्तीमय समर्पित जीवनाचे सारच आहे.

संदर्भ

१. संत मीराबाई, मीरा परिचय तथा रचना एं, सं. सुदर्शन चोपडा, हिंद पॉकेट बुक्स, नई दिल्ली, द्वि. आ. जून २००६ पृष्ठ.क्र. ३५
२. तत्रैव पृष्ठ.क्र. ७५
३. तत्रैव पृष्ठ. क्र. ३७
४. तत्रैव पृष्ठ. क्र. ६३
५. तत्रैव पृष्ठ.क्र. १००
६. तत्रैव पृष्ठ.क्र. ४२
७. तत्रैव पृष्ठ.क्र. ४७
८. तत्रैव पृष्ठ.क्र. ७६
९. तत्रैव पृष्ठ.क्र. १३०
१०. मीराबाई, भारतदर्शन, हिंदी साहित्यपत्रिका, २०१९ क्र. ०१
११. नागरीदास, नागर समुच्चम पद प्रसंगमाला, क्र. १९५
१२. डॉ.प्रभात, मीराबाई, शोधप्रबंध, श्री चैतन्य चरित्रावली खंड ५ क्र.२२४
१३. श्री. सुहास कुलकर्णी, यांनी घडवले सहस्त्रक, रोहन प्रकाशन, पुणे, १८ वी जनआवृत्ती ऑगस्ट २०१४ पृ.क्र. २२४

डॉ. रावसाहेब दशरथ ननावरे
सहयोगी प्राध्यापक (मराठी विभाग)
ॲड.म.ना.देशमुख महाविद्यालय राजूर
भ्र. ९८२२९८०२४४
rdnan25@gmail.com

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Maharashtra Sahitya Patrika Quarterly : June 2022
Registered with the Register of Newspaper for India under No 6398/57
Book Pkt. Periodical category. Publishing Date : June 2022

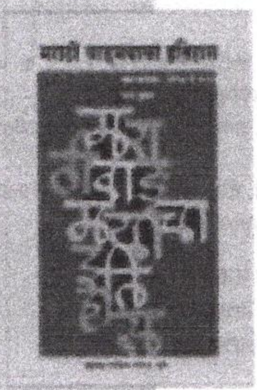

पुस्तक सूची

- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड १ : रु. ५००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड २ (भाग १) : रु. ७००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड २ (भाग २) : रु. ७००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३ : रु. ३५०/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ४ : रु. ४००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ५ (भाग १) : रु. ३५०/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ५ (भाग २) : रु. ३५०/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ६ (भाग १) : रु. ३५०/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ६ (भाग २) : रु. ३००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग १) : रु. ७००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग २) : रु. ८००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग ३) : रु. ७००/-
- मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ७ (भाग ४) : रु. ७००/-
- भारतीय भाषांतील स्त्रीवादी साहित्य : रु. ८००/-
- भाषा व साहित्य संशोधन खंड १ : रु. ५००/-
- भाषा व साहित्य संशोधन खंड २ : रु. ३००/-
- भाषा व साहित्य संशोधन खंड ३ : रु. २००/-
- म. सा. पत्रिका लेख - सूची : रु. ४००/-

सर्व खंड २५ टक्के सवलतीत!

महाराष्ट्र साहित्य परिषद

डिमांड ड्राफ्टने आगाऊ पैसे पाठविल्यास संपूर्ण संच आमच्या खर्चाने रेल्वे अगर एस.टी. पार्सलने पाठवू. (वरील संचातील सुटे भाग हवे असल्यास ग्रंथविक्रेत्यांना २५ टक्के सूट. व्यक्तिगत ग्राहकांना व संस्थांना १५ टक्के सूट. टपालखर्च वेगळा.)

मागणीसाठी संपर्क : महाराष्ट्र साहित्य परिषद, टिळक रस्ता, पुणे ४११ ०३०
दूरभाष : ०२०- २४४७ ५९ ६३

प्रेषक।
प्रमुख कार्यवाह,
महाराष्ट्र साहित्य परिषद,
टिळक रस्ता, पुणे ४११०३०,
दूरभाष : ०२०-२४४७ ५९ ६३

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

ISSN : 0025-0422

JOURNAL
OF
THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्
Estd. 1949
Accredited Grade 'A' by NAAC

VOL. 56,No.8, (August Special Issue) 2022
(SCIENCE & TECHNOLOGY)
BARODA

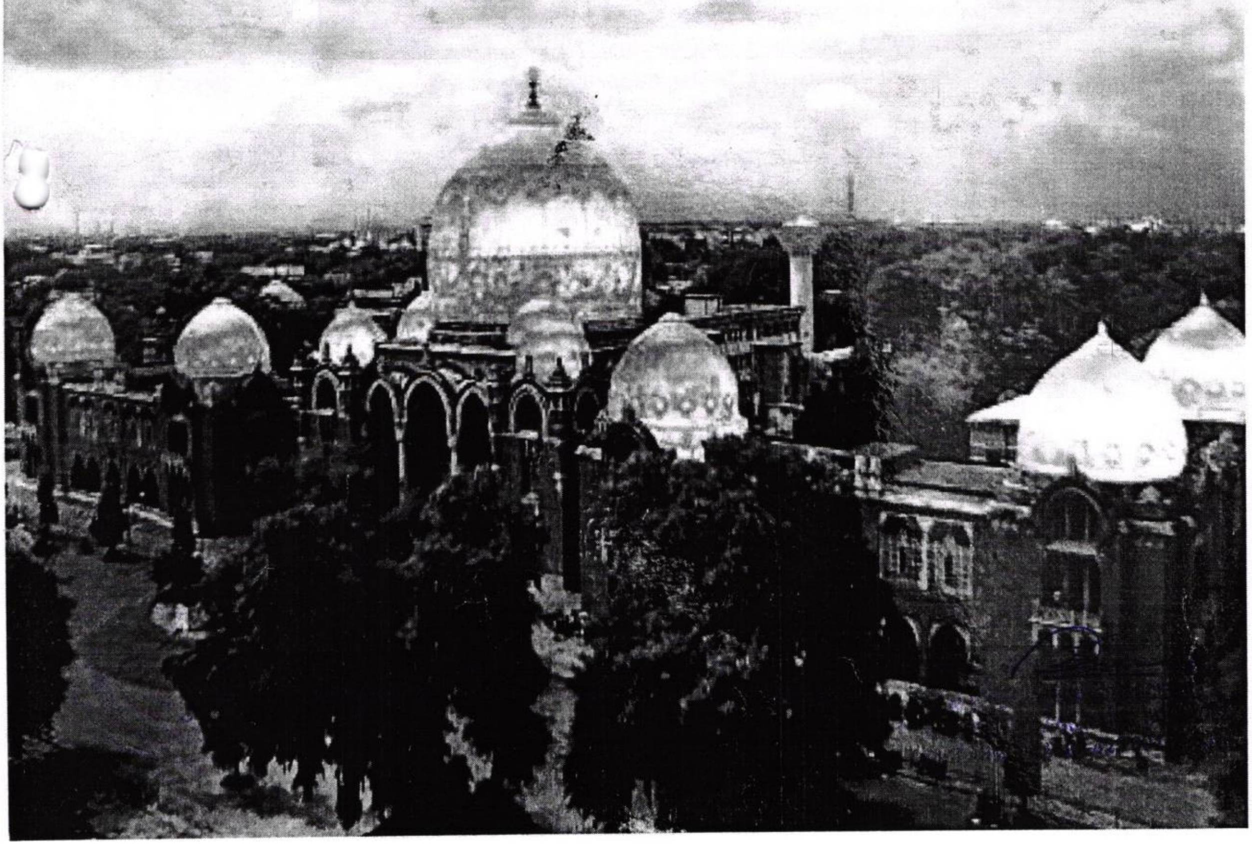

29 "STUDY OF PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF WAKI DAM WITH RESPECT TO ITS DRINKING WATER QUALITY"
Deepmala B. Tambe, Balasaheb K. Tapale 227-232

30 "INVITRO ANTIFUNGAL ASSAY OF PARTHENIUM EXTRACT AGAINST ALTERNARIA CAUSING LEAF SPOT IN GERBERA"
M.B.Navale, R. J.Sawant, M. S.Wadikar, S.L.Korekar, A.N. Tambe 233-238

31 BIOCONTROL OF TRIBOLIUM CASTANEUM STORED GRAIN PEST
Mr. Dnyaneshwar S. Aher, Dr. Suresh R. Kale, Dr.Bhimraj N. Sonwane 239-245

32 COMPREHENSIVE ANALYSIS OF WASTE WATER CONTAINING AZO DYE GENERAYTED BY TEXTILE INDUSTRIES IN AND AROUND ICHALKARANJI INDUSTRIAL AREA, MAHARASHTRA (INDIA)
Umakant Shinde, Sanjay Biradar 246-255

33 BIOCHEMICAL AND MORPHOLOGICAL PARAMETERS OF TRIGONELLA FOENUM-GRAECUM L. CAUSED BY AM FUNGI AND A FEW ORGANIC FERTILIZERS.
Kulbhushan W. Pawar, Sagar R. Adik 256-263

34 ANTIDIABETIC USE OF INSULIN PLANT BY TRIBAL COMMUNITIES OF AHMEDNAGAR DISTRICT OF MAHARASHTRA, INDIA
Kulbhushan W. Pawar, Arangale K. B 264-268

35 PRELIMINARY PHYTOCHEMICAL SCREENING AND HPTLC ANALYSIS OF LEAF EXTRACT OF CROTALARIA JUNCEA FROM VIDARBHA REGION, MS, INDIA
Priyanka Pandharmise, A.N Tambe, Swapnil Kamble, D. A. Tuwar 269-273

36 "INVITRO ANTIFUNGAL ASSAY OF PARTHENIUM EXTRACT AGAINST ALTERNARIA CAUSING LEAF SPOT IN GERBERA"
M.B.Navale, R. J.Sawant, M. S.Wadikar, S.L.Korekar, A.N. Tambe 274-279

37 IMPACT OF INNOVATIONS IN FOOD AND BEVERAGE INDUSTRY: POST COVID IN EMERGING ECONOMY
Chetan Mungantiwar, Rahul Mohare, Shefali Joshi, Mithun Bhadekar 280-290

38 A REVIEW ON SIGNIFICANCE OF NUTRITIONAL VALUE OF FISH FOR HUMAN HEALTH
Eknath pawade, Supriya Waykar, Hanumant Jagtap 291-296

39 OPTIMIZATION OF CELLULASES AND XYLANASE PRODUCTION TO ETHANOL REPRESSION BY NEWLY ISOLATED BY THE FUNGUS TRICHODERMA ATROVIRIDEAD-130 FOR BIOMASS OF SACCHARUM MUNJA
Dr. Seema Devi, Dr. Joginder Singh, Dr. Meenakshi Suhag, Dr. Anil Dhaka 297-303

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE • RAJUR
PRINCIPAL
ADV. M.N. DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Journal of the Maharaja Sayajirao University of Baroda ISSN : 0025-0422

"STUDY OF PHYSICO-CHEMICAL PARAMETERS OF WAKI DAM WITH RESPECT TO ITS DRINKING WATER QUALITY"

Deepmala B. Tambe
Assistant Professor, Department of Botany, Adv. M. N. Deshmukh Arts, Commerce & Science College Rajur, Dist-Ahmednagar. (MS)422604
tambedeepmala@gmail.com

Balasaheb K. Tapale
Department of Zoology, Assistant Professor, Adv. M. N. Deshmukh Arts, Commerce & Science College Rajur, Dist-Ahmednagar. (MS)422604, dr.balasahebtapale@gmail.com

.BSTRACT-
.esent investigation was carried out for study of Physico-chemical parameters Waki dam water with respect to its drinking water quality which involved analysis of water samples collected from different sites of Waki Dam. The physico chemical parameters such as Temperature, pH, TDS, Chlorides, Phosphates, Nitrates, Biological Oxygen Demand, Dissolved Oxygen, Carbonates were analysed to know the present status of the dam water during the period of one year study from June 2020 to May 2021. It is observed that dam water is better source for irrigation and drinking purpose.
Keywords: Wilson dam, Physico-chemical parameters, drinking water etc.

INTRODUCTION

Water is most essential substance available on the earth. Our biosphere consists of 71% of water coverage. Out of available water source on earth 97.4% is sea water. While freshwater environment occupies only 2.6% of which 1.98% is found in frozen form in ice caps and glaciers. It means only 0.62% water form lakes; streams and rivers are available for welfare of society. With rapid increase in population the demand of irrigation natural resources and industrial consumption has increased considerably. This puts tremendous pressure on the limited fresh water resources. Uncontrolled posals of urban waste, industrial and agricultural waste contaminated the surface and ground water. Ultimately most of the fresh water bodies were polluted.

Waki Dam is a minor irrigation dam. The water in Waki dam is used for irrigation, drinking, fish culture and domestic purposes. The present investigation deals with the study Physico-chemical parameters of Waki-dam water. Waki Dam is located at western part of the Ahmednagar district in Maharashtra. It builds across the river Krishnawanti near the village Waki. During the present study analysis of water of Waki dam has been carried out in one year (June 2020-May 2021) Five sampling sites were selected for collection of water samples

The Waki dam is one of the minor irrigation projects of Maharashtra and one of the most important aquatic reservoirs from Akole tehsil in Ahmednagar district (Western ghat) situated at 19°34'11"N 73°46'4"E The dam is built across a river Krushnavanti. The main purpose of Waki dam is irrigation, drinking, fish culture and domestic use. The height of the dam above its lowest foundation is 51.87 m (170.2 ft.) while the length is 869 m (2,851 ft.). The volume content is 4,582 km (1,099 cu mi) and

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

6. Nitrate: - The maximum value of nitrate was 2.18 mg/L in August 2020 at sampling site S5. The lowest value was 0.01 mg/L in November 2021 at Sl and S4. Highest nitrate values were found during the monsoon (June to September 2020) at all sites similar observation were made by Pandey et al. (1991) Tambe and Tapale (2020), Patil (2000). Higher values may be due to increase human activities.
7. Dissolved oxygen (DO) - Maximum D.O. obtained 8.91 mg/L was noted in Sep. 2020 at site S1. Minimum D.O. 3.0 in April 2021 at site S1. In the present investigation the dissolved oxygen. Observed seasonal fluctuations. The dissolved oxygen maximum in beginning of winter season and minimum in summer season are observed.
8. Biological Oxygen Demand (BOD):
   The Maximum value 29.0 mg/L was noted in May 2020 at study site S1 Minimum BOD 6.2 in April 2021 at site S5. This result shows that the reservoir was not so polluted due pollutants. Sewage influent discharged water show maximum BOD
9. Carbonates: - The maximum value of carbonate is recorded 16.80nmg/L in February 2020 at site S2 and minimum recorded 0.20 at site S4 in July 2020. The value was uniformly very low. Monsoon seasons, which is in accordance with the work of Cynthia (1980) and Kodarker et.al (1994)

Table No.-1 Value of Physicochemical parameters at Study sites

Sr.No.	Parameters	Max	Site	Min	Site
1	Water Temperature (°C)	26.6 °C	S4	15.1 °C	S2
2	pH	6.50	S1	7.80	S1
3	Total Dissolved Solids (mg/L)	38	S3	355	S5
4	Chlorides (mg/L)	5.3	S2	41.42	S4
5	Phosphate (mg/L)	0.021	S4	0.22	S3
6	Nitrate (mg/L)	2.18	S5	0.01	S4
7	Dissolved oxygen (mg/L)	8.91	S1	3.00	S1
8	Biological Oxygen Demand (mg/L)	29.0	S1	6.2	S5
9	Carbonates (mg/L)	16.80	S2	0.20	S4

ADV.M.N.DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

21

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN 2278-6864

शिक्षण आणि समाज
Education and Society

Multidisciplinary Special Issue
September 2022
Part - I

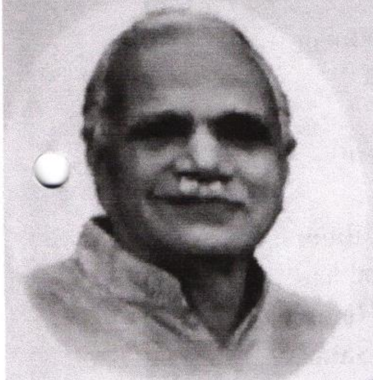

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE
A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST. AHMEDNAGAR, PIN-422 604
RAJUR

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

14. Development of District Central Co-operative Banks in Maharashtra - Dr. R. L Gaikwad .... 12[illegible]

15. Operations Management of Shrimp Farming Units in Konkan Region with Special Reference to Ratnagiri and Sindhudurg Districts - Dr. Sagar R. Powar, Mr. Laxman N. Renapure 135

16. Women Rights: Status of Rural Women in India - Dr. Yogini Chiplunkar, Dr. Shubhada Tamhankar 146

17. Investment Preferences of Rural Investors of Satara District Towards Selected Investment Products of Banks - Rahul B. Pawar 156

18. An Empirical Analysis of Social Media Engagement of Youth: A Case Study of Satara Maharashtra - Dr. Vijay M. Kumbhar 163

19. Study of Research in Supply Chain Management - Dr. R .S. Salunkhe 174

20. A Study of Consumer Behaviors & Perception about Fast Food in India - Dr. Gadkar Parmeshwar Sambhaji 179

21. Problems of Sugar Cane Cutters with Special Reference to Ajinkytara Cooperative Sugar Factory Ltd. Satara - Ms. Jadhav Ankita Ashok, Ms. Yadav Rupali Dilip 186

22. A Research Study on Longevity of Human Life with Special Reference to Satara District - Mr. A. K. Ghadge 194

23. An Analysis on Formulation of Research Problem - Dr. Suryanarayana Sanyasinaidu Bure 201

24. Research paper on Factors Influencing Stock Selection Decision: An Empirical Study of Retail Investors in India - Dr Sachin Rajendra Suryawanshi 207

25. A Study of Sources of Finance for Women Entrepreneurs in Maharashtra State - Ms. Pawar Sonam Mohan, Ms. Landge Seema Eknath 217

26. A Review of Agrarian Structure in India and Need for New Policy Initiatives - Lt. Dr. Rajshekhar K. Nillolu 223

27. An Outline of Value-added Services and Problems Encountered by Community Pharmacies - Dr. P. K. Mudalkar, Dr. R. D. Jadhav 227

28. Cashless Transactions Benefits and Problems - Dr. Rekha A. Kadhane, Prashant S. Ugale 234

29. A Study on Marketing of Onion with Special Reference to Western Maharashtra - Dr. T. D. Mahanwar 240

PRINCIPAL
:DV.M.N.DESHMUKH ARTS, SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Cashless Transactions Benefits and Problems

Dr. Rekha Appasaheb Kadhane
(Research Guide)
Gokhale Education Society
RNC Arts JDB Commerce
College and NSC Science
Nashik Road, Dist- Nashik - 422101

Prashant Suryabhan Ugale
(Research Scholar)
Gokhale Education Society
RNC Arts JDB Commerce
College and NSC Science
Nashik Road, Dist-Nashik - 422101

Abstract

In cashless transactions, payments are paid and received or the amount transferred without the use of hard cash. Prime Minister of India Hon. Mr Narendra Modi on November 8, 2016, the decision to demonetize Rs 500 and Rs 1000 notes was announced. The objective of this demonetization decision was to curb corruption, black money, use of counterfeit notes, and to create a cashless economy. In cashless payment system modes are used cheques, demand draft, NEFT, RTGS, Credit cards, Debit cards, UPI Apps, Aadhar-enabled payment systems, and wallets. Cashless transaction avoids illegal works e.g., corruption, generation of black money, money laundering, etc. Cashless transaction help to exchange money from account to account with no need to collect in the pocket. Globalization promotes sustainable development so a cashless transaction is a part of it. Cashless transactions increase government revenue through income tax and GST. Online transaction changes human behavior as well as their lifestyles. Cashless transaction progress in the future. A cashless transaction could be beneficial for a businessman, customer, as well as all human beings.

Key Words: ATM, Cheque, IMPS, NEFT, UPI, Mobile Apps, Debit card, Credit Card.

Introduction

In cashless transaction system required technology and the internet. The aim of launching 'Digital Payments' is basically to gain the trust of both consumers and merchants. In a cashless economy amount of transactions is deposited in a bank account or wallet. All transaction is recorded systematically and easily identified as the source of income.

Cashless transactions enable banks and other financial institutions to determine the creditworthiness of willing traders and businessmen and provide loans to them. This can free poor people from illegal moneylenders and endless interest on loans. Citizens can use digital payments for various tasks such as paying telephone, and electricity bills, booking train and airline tickets or movie tickets, paying school and college fees, and transferring money after buying and selling various items. No need to stand in queues to pay various bills. Also, there is no need for spare money while making payments. One-button transaction

PRINCIPAL
ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

ADV. M.N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & C. A/P RAJUR TAL-AKOLE DIST. AHMEDNAGAR PIN-422 604 RAJUR

...ling makes reconciliation of credit and debit easy.

In recent 10 years usage of the internet, smartphone, Google Pay, Phone Pay, BHIM, Paytm, etc. through various similar systems has increased among consumers aged 15 to 60 for making investments, paying bank loan installments, and making various types of payments. In India, PHONE PAY started to be used in August 2016, BHIM in December 2016, and Google Pay in September 2017.

Objective Of Research Paper:

1) To study the benefits of cashless transactions.

2) To study the problem in cashless transactions.

3) To find out to remedy problems in cashless transactions.

Research Methodology:

The type of research presented is descriptive, analytical, and used secondary data.

Benefits Of Cashless Transactions Or Cashless Economy

1) Hard cash not required:

For cashless transactions, hard cash is not an essential transaction. Cashless transactions are possible anywhere. Personal presence is not necessary for cashless transactions.

2) Security of Cash:

In cashless transactions, there is no actual cash involved in transactions so money is protected from theft. The chances of theft are increased in actual business. In cashless transactions, there is no risk of theft.

3) Fast Transaction:

Cashless transactions are faster than real cash transactions. All transactions are made in cash, and no credit is allowed to parties. Big amount transaction is possible in cashless deal instantly. Successful transactions are made with a single click no time passes in such cashless transactions.

4) No Counterfeiting of currency:

No counterfeiting is possible in the cashless transaction because no actual currency is used in any deal. Nowadays counterfeiting of currency is a big problem in front of the Indian Government and its effects badly on the Indian economy. Our enemy nations are making efforts to collapse the Indian economy which shows the bad impact on the development of all sectors. One of the main purposes of demonetization which is made by The Prime Minister of India was to stop counterfeiting of currency, as well as others, are to stop corruption, black money, black economy,

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

5) Environment-friendly:

In a cash deal, paper currency is used and for the making of paper wood is essential, this wood is made available by cutting trees on a large basis. Such cutting of trees decreases the area of forest and is harmful to the environment, and ecology, it also affects food chains in our ecology. In cashless transactions, we use electronic gadgets in the place of actual currency, and no paper currency is used in such transactions so there is no way to cut a single tree and it saves the environment.

6) Easy for tax liability calculation and increase in Government revenue:

The impact of zero balance accounts is shown its great impact on the Indian economy because all families have their accounts in nationalised banks. All transactions are recorded in a bank account. Then it is easy to calculate tax liability. In the case of cash transactions, it becomes possible to hide some transactions but in cashless it is not possible to hide the transaction because as all transactions are visible in the bank account, it increases the tax revenue of the government.

7) Use of metal coins is not essential:

In cash transactions coins are essential and their drawbacks are as follows:

a) Coin currency has its weight. The handling of a big amount of coin currency is difficult.

b) Coin currency is available in small price coins so counting the big amount in coins is time-killing and difficult.

c) Fear and Chances of loss.

d) Coin currency is not easily accepted by many people.

8) Habit of saving:

Common citizens are used to doing cashless transactions through bank accounts so cash is not always available in the pocket for buying unnecessary and unwanted things it is indirectly helpful for saving. Their daily transactions are made through bank accounts and all their earnings are deposited in bank accounts which develops saving habits among people.

9) Helpful to trade outside India: -

Online transaction systems and cashless deals outside India are easily possible because the process of the transformation process of currency becomes easy. The business of importing and export of goods is made by a simple process and the making of payments all over the world is possible without any delay. It helps to develop the Indian economy and it is the main source of gaining foreign currency. It gives big hand to the

ADV. M. N. DESHMUKH ARTS, SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, A/P RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR, PIN-422 604 • RAJUR •
SCIENCE & COMMERCE COLLEGE, RAJUR, TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

Banks play a vital role in 'MAKE IN INDIA'. It shows a great impact on small-scale industries and industrialists.

Problem In Cashless Transactions Or Economy

1) Waiver of privacy:

All personal information may be shared at the time of the transaction. For example, login id, password, Date of Birth and Personal identification number, Mobile number, and PAN. There is no guarantee that this information can be recorded and shared on a third-party browser.

2) Hacking Risk:

In cashless society fear of hacking accounts by professional hackers is always a big risk. By making fraud calls our details of bank accounts, passwords, PIN, etc. robbers may rob your money through online transactions and it is a big danger for our bank accounts and money deposited in our accounts.

3) Internet required:

For cashless transactions, an internet facility is always required. All modes of online transaction required the internet, without the internet transaction will not happen.

4) Difficult registration process:

For cashless transactions registration is required on all modes of cashless systems. And registration process is not simple. All formal information is required for registration.

5) Lack of knowledge about whom to appeal to after becoming a victim of online fraud:

In case of fraud, not everyone knows enough about whom to appeal and what exact process of appeal.

6) Psychological distress:

A trader suffers psychological distress if the software system causes a transaction delay or a technical failure.

7) Not friendly to illiterate persons:

It is not possible for a simple or illiterate person to do cashless transactions. Illiterate people not possible to make any online transaction without the support of any other person.

Remedies To Problems:

1) Sincere efforts must be made by bank personnel and bank account holders. They should not register any personal confidential information on any browser. While filling in any website information it is important to check if that website is correct or not.

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

2) Privacy about bank account information. Your bank account number, IFSC and PIN Login ID should not be shared with any third person.
3) Don't share information about our bank transactions with other persons.
4) Always fill correct amount and information details when making online transactions.
5) There is a need to create awareness among citizens for online transactions which can be done through social media.
6) Banks should provide awareness training for their customers. The Bank can arrange a particular year's training camp.
7) It is necessary for the government to participate and provide cheap internet facilities so that internet facilities are available in all parts of the country.
8) If fraud occurs in cashless transactions, the court or other authority should immediately adjudicate the case.
9) Don'ts share one-time passwords with others.
10) If your confidential information is accidentally shared with another person, you should immediately contact the bank and request the bank to stop the transaction and also deactivate your debit card or credit card.
11) Login ID, password, and UPI pin should be changed after a few days.
12) In case of fraud while doing online transactions, call the helpline number 1930 immediately and file a complaint.

Conclusion:

This research paper focuses mainly on the merits and demerits of online and cashless transactions. It is very helpful for persons who make their transactions online because it discusses the process, importance, benefits, dangers, demerits, etc.

The information in this research paper is useful for young entrepreneurs, the young generation, newly who recently want to make their deals online because through this research paper they get the knowledge of all essential information and drawbacks of this kind of transaction.

References:

1) Pro. Dr. Captain Sanjay and Prof. Jonsans Borges, (Jan. 2015), Diamond Vanijya Kosh, Khand 1, diamond publication, Pune.
2) Planning (Yojna Masik)-Development Dedicated Magazine February Year 44, Issue 7, Government of India Ministry of Information and Broadcasting, Publication Division, New Delhi.

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE & COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE, DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)

[illegible] Publications Division, New Delhi
[illegible]

SCIENCE & COMMERCE COLLEGE • RAJUR •

PRINCIPAL
ADV.M.N.DESHMUKH ARTS,SCIENCE &
COMMERCE COLLEGE,RAJUR,TAL-AKOLE,
DIST-AHMEDNAGAR-422 604 (M.S.)